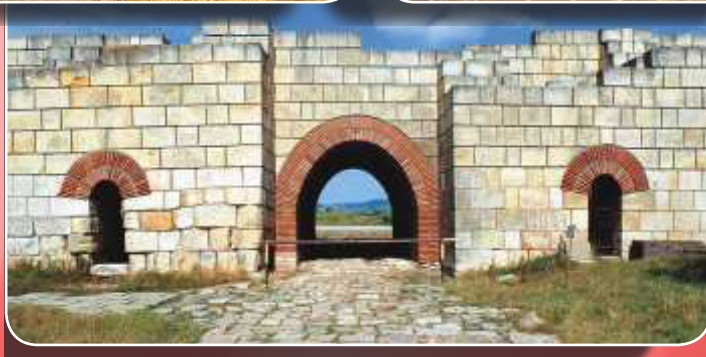

СТОЛИЧНИТЕ ЦЕНТРОВЕ В СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Божидар Тодоров

УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
"ЕПИСКОП КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ"

Божидар Тодоров

**СТОЛИЧНИТЕ ЦЕНТРОВЕ
В СРЕДНОВЕКОВНА
БЪЛГАРИЯ**

**Университетско издателство
„Епископ Константин Преславски”
Шумен, 2021**

В памет на проф. д.и.н. Рашо Рашев

Научен редактор: доц. д-р Тодор Тодоров

Рецензент: доц. д-р Константин Константинов

Коректор: доц. д-р Калина Йочева

ISBN 978-619-201-532-9 (Print)

ISBN 978-619-201-533-6 (Online)

Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“,

2021

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор.....	4
I. Увод.....	5
II. Глава първа: Столиците през епохата на Първото българско царство	12
II. 1. Онгъла.....	12
II. 2. Т. нар. Варна	21
II.3. Плиска.....	26
II.4. Велики Преслав	44
II. 5. Столици и резиденции 971/2-1018.....	57
III. Глава втора: Столиците през епохата на Второто българско царство	66
III.1. Велико Търново.....	66
III.2. Видин.....	76
III.3. Карвуна	86
III.4. Калиакра.....	92
III.5. Никопол.....	100
IV. Глава трета: Самостоятелни и полусамостоятелни владетели в българските земи през XII-XIV в. Центрове на сепаратизма през епохата на Второто българско царство.....	108
V. Заключение	141
VI. Библиография на използваните извори, изследвания и електронни източници	143
VII. Приложение	151

Предговор

В основата на настоящата книга стои успешно защитена от Божидар Тодоров през 2019 г. дипломна работа за придобиване на ОКС Бакалавър по специалност История и география в ШУ „Епископ Константин Преславски”. През същата година авторът е удостоен с наградата стипендия „Проф. д.и.н. Рашо Рашев” за отличен успех в хода на обучението си, учредена и осигурена от семейството на големия български археолог.

По темата на проучването е натрупано солидно количество литература. Божидар Тодоров ползотворно и коректно стъпва върху достиженията на няколко поколения български учени и предлага на вниманието на читателя едно хомогенно, научно издържано и атрактивно обобщаващо изложение със собствен авторски стил. Не се съмнявам, че тази книга ще намери своята читателска аудитория. Най-вече сред учителите, студентите и учениците, но ще представлява интерес и за всички почитатели на българското средновековно минало.

Всъщност трудът на Божидар Тодоров е поредната илюстрация за трудната, но много важна крачка по дългия път на изследователското поприще. Бъдещето е пред младия автор и на първо място от него зависи дали ще навлезе в дълбоките води на науката. Искрено се надявам и му пожелавам това да се случи и след години авторът, прелиствайки страниците на тази книга, с вълнение да си спомня за своята първа стъпка в дебрите на родната ни средновековна история!

Тодор Тодоров

І. Увод

Изучаването на столичните центрове в средновековна България е един обемист, загадъчен и същевременно значим въпрос от българската история. Съществуват множество исторически извори, изследвания, археологически данни, но същевременно те невинаги са достатъчни, за да се получи обективна картина за същността на столиците в периода VII-XIV в. Един от бележитите учени за мястото на столичния град в културата на средновековна България, а именно Росица Панова акуратно умозаклучава: „Понякога ти се струва, че се намираш на крачка от върха. Е, по-често си оставащ в неговото подножие”.¹ В този ред на мисли въпросът за столичните центрове в средновековна България е една просторна тема, която има огромно поле за осмислянето на стара библиография, както и обогатяването с нови сведения, които тепърва предстои да бъдат открити.

През 90-те години на XX в. Васил Гюзелев (вещ български медиевист) констатира някои основни гледища и хипотези за столиците през Средновековието. Той се опитва да даде отговор на някои неизяснени въпроси, които пряко обхващат разглежданата тема.

На първо място академикът описва заслугата на професор В. Н. Златарски за анализирането на сведенията на хронистите Теофан Изповедник и патриарх Никифор, както и Арменската география от VII в., на база на които последният установява, че хан Аспарух при трайното си заселване на Балканския полуостров „има за свое средище укрепения стан на остров Певки на дунавската делта, наречен Онглос. Така В. Гюзелев стига до извода, че „именно това укрепление на прабългарите трябва да бъде смятано за първото военно-политическо средище на

¹Панова, Р. *Столичният град в културата на средновековна България*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 1995, с. 7.

създадената нова държава на Балканския полуостров, която от момента на своето раждане била наречена от самите византийци България”.² Ето какво пише и Теофан Изповедник в своята „Хронография”, препотвърдено от Патриарх Никифор³: „Той (Кубрат) оставил петима сина и им завещал по никакъв начин да не се отделят един от друг и да живеят заедно, за да владеят те навсякъде и да не робуват на друг народ. Малко време след неговата смърт петте му сина се разделили... третият от тях, наречен Аспарух, като преминал Днепър и Днестър, по-северни от Дунава реки, и като завзел Огрос, заселил се между него и онези реки, понеже забелязал, че мястото е защитено и мъчно превземаемо от всяка страна; бидейки отпред бластисто, а от другите страни оградено като венец от реките, то давало голяма сигурност спрямо неприятели за отслабения от раздялата народ”.⁴

Васил Гюзелев изтъква хипотезата, че смяната на владетелските родове Дуло с Вокил при възкачването на Кормисош (737-754) са последица за „преместването на основния хански стан от Онгроса в Плиска, което в такива случаи е било обичайно за тюрко-номадските народи”. Историкът Павел Георгиев изтъква тезата за друг столичен център, а именно „така наречената Варна”, която поставя между Онгъла и Плиска. Според него „столицата на Дунавска България от създаването ѝ през 680-681 г. до към края на VIII в. се е намирала в околностите на Марцианопол и Одесос. Формирането на държавния център в Абобското поле започва едва след средата на VIII в. и завършва при управлението

²Гюзелев, В. *Отново за столиците на средновековна България /Някои нови гледища и хипотези/*. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 1993, с. 3.

³Патриарх Никифор– Бривиарий. – В: *ГИБИ*, III, 1960, с. 295.

⁴Теофан Изповедник– Хронография. – В: *ГИБИ*, III, 1960, 261-262.

на хан Омуртаг (814-830)”. Оказва се, че преди Плиска има поне още два столични центъра – Онгъла и т. нар. Варна⁵.

Другият спорен въпрос, повдигнат от академик В. Гюзелев, е: „Съществувала ли е в средновековна България идеята за постоянен държавен център?”. Той установява, че в българската ранносредновековна история първоначално не съществува концепцията за столичен град, което се дължи на вътрешнополитическите борби за трона, военното напрежение от юг (Византия), а и неосъщественото изцяло политическо и етническо единство. През Първото българско царство княз Борис се опитва да заложи идеята за постоянен столичен център в „лицето” на Велики Преслав, но походите и успешните завоевания на византийския император Йоан Цимисхий предопределят избора на нови селища за столици на рухналата Българска държава. През Второто българско царство Велико Търново се утвърждава като „майка на градовете” в българската земя и на „царстващ град” повече от два века. Васил Гюзелев изтъква, че това се дължи не толкова от политически, колкото от църковно-религиозен и културен характер, защото Търново като единна столица на българите е най-вече резултат на постигнатия през ранното средновековие (през 927 г.) модел царство-патриаршия.⁶ Поради децентрализационните процеси през XII-XIV в. Търново не е постоянен политически център на всички български земи. В този период Бдин, Карвуна, Калиакра, Никопол също изпълняват подобни функции, но за по-кратък период от време. Вероятно множеството военни конфликти и могъщи съперници през Второто

⁵Георгиев, П. *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*. – В: Християнската култура в средновековна България: Материали от националната научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 година, Велико Търново: изд. Фабер, 2008, 146-147.

⁶Гюзелев, В. *Отново за столиците на средновековна България /Някои нови гледища и хипотези/, 4-5.*

българско царство не предоставят на Търново възможност да обедини всички български територии около себе си, а и тази утопия е прекъсната от османските завоевания.

Академикът разглежда и проблема за втория столичен град – резиденция. Установява се, че още през първата половина на IX в. ролята на втора по значимост ханска резиденция изпълнява аулът на Велики Преслав. Успоредно с втория политически център съществуват хански резиденции на други места, по подобие на Франкската империя, както и тюркско-номадските държавни формации. След като Велики Преслав става столица, то Плиска заема функциите на втори държавен център, превръщай се в град със занаятчийско търговски и военно-административни функции. През последната четвърт на X – първите две десетилетия на XI в. Охрид се налага като столица на Първото българско царство, а втори град след нея, изпълняващ същите функции, е Преспа на остров Св. Ахил. По време на Второто българско царство търновските царе също имат втора по значение резиденция, като при братята Асен и Петър това е Велики Преслав, а при Иван Шишман – Никопол.⁷

Развитието на столицата от укрепление в резиденция и от крепост в политически център може да се проследи в един условен модел, който е създаден от В. Гюзелев и отразява промените, настъпващи с владетелските резиденции през различните периоди на Българската държава:

Онглос: *campus cum castello*

Плиска: *campus* → *sedes principalis* → *civitas regia*

Велики Преслав: *sedes secundaris* → *civitas regia* → *sedes imperii*

Охрид: *militaris* → *sedes imperii*

⁷Гюзелев, В. *Отново за столиците на средновековна България /Някои нови гледници и хипотези/, 6-7.*

Търново: *castellum cum palatio* → *sedes imperii*

Видин: *castellum cum palatio* → *civitas regia*

Калиакра: *castellum cum palatio*⁸

Относно термините, с които е обозначаван столичният град в чуждите и домашните извори, то Плиска е назована: стан, владетелски двор, обиталището на хана (дом, дворец). Резиденцията на владетеля през 811 г. е наречена Крумов аул, а в житието на Йоаникий за пръв път е наречена столица на българите. С термина „владетелски двор“ е означаван „вътрешният град“, където е разположена ханската резиденция и др. свързани с нея сгради. В описанието на Йоан Екзарх от началото на Х в. столицата Велики Преслав е именувана „княжески двор“ (Гюзелев предполага, че след провъзгласяването на Симеон Велики през 913 г. е наричана „царски двор“), „вътрешният град“ – дворъць, а владетелските дворци – полаты. Царският палат в старобългарските книжовни паметници от IX-XI в. е означен с прабългарската дума – чрътогъ. Съществуват и други наименования на Велики Преслав, а относно Охрид Йоан Скилица пише, че е „главен град на цяла България“ и в него се издигат „дворците на царете на България“. Продължителят на Георги Монах отбелязва, че Василий II през 1018 г. превзема областта, в която се намира „столицата на българите“. Самуиловият дворец в Преспа е наречен *curia... imperatoris* в хрониката на Дуклянския презвитер (XII в.). Търново през XIII-XIV в. е назоваван „царски град“ (най-често е използван този термин), столъ, престолъ, седалище на българските царе и „тръбач на победите“ (в поемата на Мануил Фил от XIV в.), както и с редица други наименования.⁹

⁸Панова, Р. *Столичният град в културата на средновековна България*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1995, с. 33.

⁹Гюзелев, В. *Отново за столиците на средновековна България /Някои нови гледища и хипотези/*, 7-9.

„В идейно-политическата мисъл на българите мястото на *столицата* е изключително важно – най-близкото спрямо останалите европейски народи до римо-византийското разбиране за престолен град” – пише българският историк Пламен Павлов.¹⁰ Столицата е политически, културен, религиозен, военен център на държавата, а след реформите на хан Крум и на хан Омуртаг (IX в.) в нея съсредоточават органите на централната, административна и съдебна власт на страната.¹¹

Столичните центрове в средновековна България се менят често поради различните особености на историческата епоха, в която заемат своите функции. През Средновековието в Европа единствено Византийската империя не променя своята столица, а именно Константинопол.¹²

Днес столица на България е София. Това е градът приемник на средновековните столични центрове. Столицата и до днес остава притегателен център за населението и в нея се решава съдбата на цялата държава.

Главната цел на настоящия труд е да се представят столичните центрове в средновековна България.

Подцели:

- Да се разгледа мястото на Плиска и Велики Преслав като столични центрове на Първото българско царство и да се поставят на преден план гледището на Васил Гюзелев, че Онгълът е първа столица,

¹⁰Лазаров, И., Павлов, Пл., Тютюнджиев, И. *История на България : Ч. 1. Средновековие. Българските земи под османска власт : (VII–XVIII в.)*, Велико Търново: изд. „Слово”, 1995, с. 92.

¹¹Панова, Р. *Столичният град в културата на средновековна България*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 1995, с. 37.

¹²Гюзелев, В. *Отново за столиците на средновековна България /Някои нови гледища и хипотези/*, с. 5.

както и хипотезата на Павел Георгиев за столичен център между Онгъла и Плиска.

- Да се създаде научно-обективна картина за столиците на „трите Българи“ през Второто българско царство, а именно Велико Търново и Никопол (Търновско царство), Бдин (Видинско царство), както и Карвуна, Калиакра (Добруджанско деспотство).

- Представяйки самостоятелните и полусамостоятелните владетели в пределите на българските земи през XII-XIV в., да бъдат разгледани техните центрове.

Задачи на изследването:

1. Да се създаде научно-обективна картина за историята на столичните центрове в средновековна България посредством част от наличните извори, изследвания.

2. На база археологическите открития и разкопки да се изгради образ на типологическата характеристика на столиците.

Настоящият труд не би бил възможен за създаване без подкрепата на най-близките хора. Благодарност към моите майка, баща, сестра, както и покойна баба, които бяха винаги до мен и помогнаха за моето духовно израстване, за да бъде осъществен този проект.

II. Глава първа: Столиците през епохата на Първото българско царство

II.1. Онгъла

От Онгъла

*Оттук е тръгнал Аспарух,
от Онгъла и към Балкана.
Оттук. Свидетел е Ялпук,
да ни напомня той останал.
Видяла, знае тази степ –
че тук прабългари живели,
Земя орали и овце
отглеждали и песни пели.
Оттук е тръгнал Аспарух.
Оттук България голяма
е взела нещо като дух,
дух, който другаде го няма.
Оттук е взела този блян,
оттук е взела тази пролет.
А разцъфтяла вече там
и там се вдигнала във полет.
Оттук е тръгнал Аспарух.
Вали, и стъпките му измива.
Но жив е неговият дух,
той в нашите сърца попива.
Таня Танасова-Тодорова¹³*

¹³Танасова-Тодорова, Т. *Нежни листа*. Болград: Български културен център „Академик Александър Теодоров-Балан“, 1994, с. 6.

История

Професор д.и.н. Рашо Рашев застъпва теорията, че времето от настаняването на Аспарух на Дунав до сключването на мирния договор с Византия през 681 г. не е преддържавен, междинен, неутрален период между Велика и Дунавска България, както се смята обикновено, а начален период на Първото българско царство, органична част от неговата история. Това е основание територията на Онгъла да се схваща като първоначална държавна територия.¹⁴

Не е наличен богат изворов и археологически материал относно темата. Част от наличните извори, класифицирани по произход, са следните.

Чуждите извори по темата. Съвременни на събитията са сведенията, които са съобщени от Теофан Изповедник и патриарх Никифор. Те са живели и творили в края на VIII – началото на IX в., двамата са ползвали общ досега неоткрит извор. Подробният разказ не оставя съмнение, че неизвестният автор е участвал лично в събитията или ги е записал по думите на очевидец. Сведенията им са повторени от по-късните византийски хронисти Георги Монах и Лъв Граматик. В съответствие със своите първоизточници те обясняват завладяването на Мизия от Аспарух като следствие от военното поражение на Византия. През X в. в империята е създадена нова версия за образуването на българската държава. Според проф. Р. Рашев тя открито изопачава историческата истина. По думите на Йосиф Генезий и Лъв Дякон българите получили като дар византийска земя за заселване. Тези сведения представят Аспарух не като победител, а като послушен византийски федерат. Те отговарят на схващанията на византийските

¹⁴ **Рашев, Р.** *Българската езическа култура VII-IX век*, София: изд. „Класика и стил“, 2008, с. 29.

управляващи среди от X в. за нелегитимността на българската държава и за необходимостта от нейното ликвидиране. Неслучайно у Лъв Дякон името на Аспарух е заменено с Булгар. От обединяването на тези сведения с легендарни мотиви се е получил разказът на Михаил Сирийски през XII в. за заселването на Булгар като византийски федерат в Горна и Долна Мизия и Дакия.¹⁵

Налични са и някои *домашни извори*, които са по-малобройни, но по-хомогенни. Именникът на българските ханове, представляващ списък от имена и дати, нарушава своята монотонност, когато достига до Аспарух. Там е добавена следната важна бележка: „Тези 5 князе (предшествениците на Аспарух) управляваха княжеството на отвъдната страна на Дунав 515 години с остригани глави. А след това дойде отсам Дунав Исперих княз. Същото е и досега.“ Според съставителя на Именника (или по-скоро според славянския преводач от началото на X в.) историята на прабългарите се обособява в два периода и в два географски района – отвъд Дунав и отсам Дунав, – тясно свързани помежду си. Завземането на нова територия и преместването на държавния център отсам Дунав според него е само смяна на мястото, но не и на традицията. В този паметник най-добре е изразена идеята за приемствеността в историята на прабългарите и органичната връзка между България на Кубрат и България на Аспарух. В една приписка от българския превод на Манасиевата хроника (XIV в.) кратко и точно е предадено идването на българите и настаняването им в новите земи, отнети от Византия със сила: „При този цар Константин (Брадати) преминаха българите през Дунав и като ги разбиха, отнеха от гърците земята, в която живеят до днес. По-рано тази земя се наричаше Мизия.“

¹⁵ **Рашев, Р.** *Прабългарите и българското ханство на Дунав*, София: изд. „Класика и стил“, 2001, 54-55.

Тази бележка съвпада напълно с версията на ранните византийски хронисти.¹⁶

В Българския апокрифен летопис от XI в. е изложена и християнска версия за началото на държавата. Съставен във време, когато българската държава временно не функционира, летописът е имал за цел да възвеличи нейното минало и да представи създаването ѝ като събитие, внушено от самия Бог. То е обрисувано в подчертано легендарна светлина. Изпълнението на волята Божия е възложено на пророк Исай, който по Божие указание довежда третата част на куманите, наречени българи, в Карвунската земя между Дунав и морето и им поставя за пръв цар Слав, наследен от Испор (Аспарух) цар. Идеята на съставителя на летописа е да покаже божествената санкция на правото на българите за собствена държава и косвено да изрази надежда в нейното възобновяване.¹⁷

Съдбата на Стара Велика България определя появата на нови държавни формирания. Единият от синовете на хан Кубрат – Аспарух повежда част от прабългарите по нов път, установявайки се в най-долното течение на Дунав за около 20 години.¹⁸

Съществуват много теории относно годината, в която Аспарух потеглил на запад. Не се знае и кога той е достигнал до Дунав. По този повод историците предлагат различни дати в диапазона от 659 до 675 г. Според проф. д.и.н. Р. Рашев „една вероятна дата би могла да бъде годината 665“. През 664 г. император Констанс II заминал за Италия, за да се опита да премести отново центъра на империята на запад. Ако той е оставил спокоен Балканския полуостров, вероятно прабългарите още не

¹⁶Рашев, Р. *Прабългарите и българското ханство на Дунав*, с. 55.

¹⁷Пак там, с. 55.

¹⁸Рашев, Р. *Старобългарски укрепления на Долния Дунав / VII – XI в. /*, Варна: книгоиздателство „Г. Бакалов“, 1982, с. 20.

са се били настанили там или вестта за тяхното пристигане още не била достигнала до столицата.¹⁹

Относно въпроса за броя на Аспаруховите българи има доста хипотези. Проф. В. Златарски налага термина „дружината“ („ордата“) на Аспарух, тъй като на о. Певки едва ли могат да се поберат повече от няколко десетки хиляди души. Това становище не се споделя от всички, защото по думите на историка Панайот Панайотов то „противоречи на други извори, на данните на археологическите разкопки, а и на логиката на нещата.“ В своето писмо хазарският хаган Йосиф говори за уногондурите като за един голям народ: „както пясъка в морето“. Каквото и преувеличение да се съдържа в тези думи (разбираемо е, хазарите държат да стане ясно, че са победили многочислен противник), едва ли може да се приеме, че Аспаруховите прабългари са били 30-40 000 души (мъже, жени и деца). Днес се знае, че земите между р. Днепър и р. Дунав са били плътно населени с прабългари – доказват го множеството техни селища, разкрити от археолозите. Най-последно не може да се допусне, че Аспарух ще изостави земите около р. Днепър без население и военна охрана, след като хазарите се придвижват плътно до тази река. Едва ли са достоверни думите на хаган Йосиф за преследване на уногондурите чак до р. Дунав. Напротив, със сигурност се знае, че за дълъг период от време Днепър остава стабилна източна граница на Дунавска България. Според съвременните историци и археолози (проф. П. Петров, проф. Д. Димитров и др.) уногондурите на Аспарух в никакъв случай не са били по-малко от 300-350 000 души (за онези времена това са много хора!). Очевидно прабългарите плътно са населили земите от р. Днепър до р. Дунав, т.е. това е Онгълът, за който говорят хронистите.²⁰

¹⁹ **Рашев, Р.** *Прабългарите и българското ханство на Дунав*, 55-56.

²⁰ **Панайотов, П.** *История на България. Българско средновековие: Извори, факти, мнения*, 50-51.

Византия организира мащабен поход по суша и по море към Онгъла. Начело на войската застава самият император Константин IV Погонат (668-685). Този факт показва какво значение отдавали византийците на изхода от войната. Техен противник е единственото племе от периода на Великото преселение, което се осмелява да основе своя държава на територията на Свещената Източна Римска империя. Войната от 680-681 г. е подробно описана от хронистите Теофан Изповедник и патриарх Никифор. Големият успех вдъхва дързост на българите и още през пролетта на 681 г. те на свой ред за пръв път преминават през Стара планина и започват да нападат Тракия, като така стартира вторият етап на войната.²¹

Мястото на поселването е наречено от византийските хронисти Теофан и Никифор – Онгъл, Огъл. За първи път П. Шафарик приема, че името е гръцка транскрипция на славянската дума ъгъл, кът, а в тюркските езици значението на тази дума се приема като плет, двор, оградено място, според В. Н. Златарски и поддръжници.²² За произхода на името Онгъла се спори – според едни автори то е прабългарско; други го извеждат от тюркската дума „аул“, а трети – от слав. дума „ъгъл“ (жгль).²³ Относно понятието Онгъл – разделят се мненията за съдържанието му – първоначално у летописците то е местност, място, област, но също и укрепление, укрепления. Топографското описание също има незначителни различия, тъй като Теофан пише – от север Онгълът е ограден като с венец от реки, а според Никифор там има недостъпни стръмнини. Според Златарски противоречие няма, а допълване, докато К. Шкорпил допуска, че се описват две различни

²¹ **Рашев, Р.** *Прабългарите и българското ханство на Дунав*, 59-60.

²² **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав / VII – XI в. /*, Варна: книгоиздателство „Г. Бакалов“, 1982, с. 20.

²³ **БАН.** *Енциклопедия „България“*, т. 1, София: изд. на БАН, 1978, с. 713.

места. У двамата автори Онгълът се поставя най-общо между Дунав и намиращи се северно от него реки (Геофан) или „при Истър” (Никифор), затова се пораждат спорове относно локализацията му.²⁴

Археология

Земленият лагер при Никулицел (976 – 980) несъмнено предизвиква най-голям интерес. Той заема едноименното плато в северозападния ъгъл на Добруджа, до най-важния брод в долното течение на Дунав. Представлява единна система от четири самостоятелни укрепителни съоръжения, вътрешна, средна и външна укрепителна линия от вал и ров, която огражда площ от 48,3 km². Планът на лагера е неправилен триъгълник с основа на югоизток. Почти навсякъде е проявен стремеж за праволинейно изграждане на отделните отсечки. Дялове: югоизточен, западен, североизточен. Средната укрепителна линия се състои от две изолирани отсечки, които са съставени от ров и вал. Вътрешният лагер е съставен от две правоъгълни землени укрепления и два двойни вала, които К. Шкорпил нарича входни крепости. Централно укрепление в Никулицелския лагер е Голямото кале, което е разположено върху тесен рът, който е ограничен от два дълбоки дола и се състои от три части. Малкото кале заема тераса над северния склон на платото и представлява четириъгълник с размери 160/120 м. Валът Флорилор е съставен от два успоредни вала, отдалечени на 35 м един от друг, дълги съответно 240 м и 190 м.²⁵

Укрепителните съоръжения навсякъде са съставени от вал и ров в различна степен на запазеност. Относно строителството – то може да се

²⁴ **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав / VII – XI в. /*, Варна: книгоиздателство „Г. Бакалов”, 1982, 20-21.

²⁵ **Пак там**, 23-25.

постави най-рано в IV – VI в., откогато датират тухлите, употребени за укрепване на вала, или в VI – VII в. – датата на намерените под вала керамични фрагменти. Изграждането на цитаделата може да се постави в VIII в., а изоставянето ѝ трябва да се отнесе към X – XI в.²⁶

По двата бряга на Дунав съществуват четири землени укрепителни съоръжения: три погранични вала и централен лагер с вътрешни укрепления. Според археологическите данни те се появяват след изоставянето на античните крепости в този район, но не по-късно от IX в.

- Малкият земен вал (868) – намира се в Северна Добруджа и строителството му се отнася към времето на лагера при Никулицел. Валът е започвал на брега на Дунав при Кокирлени, но в първите 4 km е останал под насипа на по-късно построения Голям земен вал. Насочва се на югоизток в широка дъга, като следва най-често високите точки на плоските възвишения. Завършвал е в чертите на Констанца, до античната крепост Томи.

- Южният бесарабски вал (869), който е дълъг 126 km: Започва от р. Прут при с. Ваду луи Исак и завършва на брега на езерото Сасък (Кондук) южно от Татар Бунар. Посоката му е съобразена с разположените тук езера, тъй като валът свързва техните северни брегове, като включва по този начин водните прегради в отбранителната линия. Условно може да бъде разделен на три отсечки.

- Галацкият вал (981) се намира северно от Дунав. Той започва от р. Серет при Сербещи и завършва на високия бряг над езерото Братеш при Тулучещи. Между насипа и рова, който е насочен на север, има берма. Единственият засега разрез на вала е обнародван във вид, който

²⁶ **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав / VII – XI в. /*, Варна: книгоиздателство „Г. Бакалов“, 1982, 25-26.

не позволява да се види нито структурата на написана, нито местата, където са били намерени археологическите материали.²⁷

Оказва се, че Северна Добруджа с големите крепости по лимеса (разрушени още преди идването на Аспарух) е била трайно овладяна още преди 680 г. Прабългарите са прокарали демаркационна линия (Малкият земен вал), която отбелязва границата на откъснатите от Византия земи:

- на север – границата достигала до езерата между Прут и Днестър и до вала между Серет и Прут;
- на изток и запад – граници били брегът на Дунав и Черно море.

Център на тази територия станало Никулицелското плато с изградения върху него лагер. Нейната площ е около 15 000 km². Всички тези аргументи създават възможността престоят на Аспарух до 680 г. да се характеризира не като инцидентна проява, а като трайно владение на стратегическа територия, която е завладяна без съгласието на Византия. Изградените нови укрепителни съоръжения показват, че новото население не участва като федерати във византийската отбрана, а се е настанило със сила и без съгласието на империята. Прабългарите са подготвили приобщаването на живеещите славянски племена към държавата при навлизането си в днешна Североизточна България.²⁸

* * *

Заслугите на проф. Р. Рашев за изследването на въпроса относно Онгъла са изключителни, но и до днес остават някои неясноти, поради липса на точни исторически и археологически сведения. Засега столичният статут на Онгъла все още остава дискуссионен.

²⁷ **Рашев, Р.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав / VII – XI в. /*, Варна: книгоиздателство „Г. Бакалов“, 1982, 27-29.

²⁸ **Пак там**, 29-30.

II.2. Т. нар. Варна

В научната литература дълго и продължително се разглежда въпросът за формирането на българската държава. Наличната изворова база предопределя и обособяването на историческата картина. Какво представлява т. нар. Варна, за която хронистите от IX-XI в. говорят – ново име на античния Одесос, географски ареал, име на река, военен лагер, агломерация от селища...?! Съществуват много теории, хипотези, предположения, но само така може да се очертае същността на събитията, докато бъде формирана ясна и точна представа.

История

През 680 г., съгласно информацията на Теофан Изповедник, Патриарх Никифор, Анастасий Библиотекар, Равенския аноним и други по-късни източници Аспаруховите българи се установяват при „така наречената Варна (Барна)”. Варна е единственият ойконим, който византийски автори споменават на територията на българската държава през VII-VIII в.²⁹

Интерес представлява гледището на археологът Павел Георгиев. Ученият променя хода на историческите събития с нов прочит на изворовия материал. Безспорно обръщането на внимание на неговите открития променя същността в развитието и обогатяването на представата за столичните центрове в Средновековна България, но разбира се, заслужава и внимателен прочит.

В някои от учебниците по История и цивилизации и при източници в научната литература Плиска се приема за пръв столичен

²⁹ Георгиев, П. *Кампусът на Одесос. Исторически бележки за неговата локализация.* – В: Известия на Народния музей – Варна, 41 (56), 2005, с. 75.

център, а в други се приема възможността Онгълът и Плиска да изпълняват едновременно този статут за известен период. П. Георгиев защитава тезата, че столицата на Дунавска България от създаването ѝ през 680-681 г. до към края на VIII в. се е намирала в околностите на Марцианопол и Одесос. Формирането на държавния център в Абобското поле започва едва след средата на VIII в. и завършва при управлението на хан Омуртаг (814-830), допълва той. Ученият се уповава на данни, че в Абобското поле няма открито голямо средище преди средата на VIII в.

30

Несъмнено археологическите данни разкриват своята „тежест“ за обособяване на същността на събитията. Плиска е столица, планирана и строена с много труд и усилия. Самото архитектурно съоръжение подсказва, че е планирано, за да служи за дълъг период от време и че изграждането не е ненадеен акт, а целесъобразно действие. Българският народ се нуждае от стабилен столичен център, символ на обединена България в лицето на българи и славяни. Военно-политическата обстановка и геостратегическият фактор отвеждат Аспаруховите българи след битката при Онгъла в околностите на Одесос, в района на т. нар. Варна.³¹ Тук трябва да се има предвид и фактът, че прабългарите са номади и е възможно да нямат постоянен държавен център, тъй като се придвижват до своето усядане. Павел Георгиев говори за т. нар. куренен

³⁰ **Георгиев, П.** *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика.* – В: Християнската култура в средновековна България: Материали от националната научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 година, Велико Търново: изд. „Фабер“, 2008, 146-147.

³¹ **Плетньов, В.** *Варна през Средновековието.* Част първа: от VII до X век. Варна: книгоиздателство Зограф, 2010, 102-103.

тип номадизъм или варианта Аспаруховите българи да не са имали постоянни жилища и селища.³²

Именно първоначалното овладяване и укрепяване на района около т. нар. Варна предразполага и създава перспектива за преместване на държавния център на запад, а по-точно в Плиска. Българският народ вече се запознава с мощта на византийската флота през 680 г. и с опасностите, които крие нейният военен арсенал. Всичко това дава ценен опит на Аспарух и той осъзнава, че за да изгради стабилна държава, му е необходима и стабилна защита, която получава от географския, от етническият фактор (славяните) и от несигурното състояние на Византийската империя.

Опит за археологическа характеристика

Д. Ил. Димитров прави проучвания, на основата на които се определя, че в Девненската низина през VII-IX в. има концентрация на най-значителния масив от прабългари на Долен Дунав. Разположението им е в периметър от няколко километра край Марцианопол или Одесос. Основен тип жилище е юртата, ако се съди от данните на намерения тук каменен модел.³³

На северния бряг на дн. Варненско езеро през ранното българско средновековие са били обособени три жилищни района – Централен, Западен, Източен. *Централният* е най-слабо проучен. Единственото засега регистрирано селище от Ранното българско средновековие се намира на десния бряг на „Харамидере“, което се влива в езерото при

³² **Георгиев, П.** *Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика* – В: Проблеми на прабългарската история и култура, Том 4,2, София: изд. „Национален археологически институт и музей - БАН”, 2007, с. 8.

³³ **Георгиев, П.** *За столицата на Аспарухова България* – В: Исторически преглед, Година LVIII, кн. 5-6, БАН, 2002, с. 226.

крепостта „Варна“. Площта му е 20-30 дка и остава на 3-4 km северозападно от крепостта. *Западният район* се намира край Марцианопол и включва две или три известни селища, както и три некропола. Разположени на 2-3 km югоизточно от античния град. Две от селищата са на отстояние 1,5 km едно от друго и имат жилища-полуземлянки. *Източен район* – документиран е от Д. Ил. Димитров на северозапад от Одесос, т.е. също встрани от античния град и от езерото. Тук на една значителна площ са констатирани пет или шест отделни поселения с жилища полуземлянки, езически двуобредни и няколко големи християнски некрополи, между които и големият (783 гроба) в кв. „Трошево“. Картината е донякъде сходна с тази край Марцианопол.³⁴

* * *

Така наречената Варна изглежда ключова, но новите археологически открития ще променят същността на събитията. Плиска все още не е изследвана напълно, което навежда на мисълта, че тепърва предстоят промени при тълкуването хода на историческата същност. Съществуват сведения за дейност в Плиска преди средата на VIII в.: „Според откритата при разкопките керамика земленото укрепление се датира в първата половина на VIII или в края на VII в. по общоисторически съображения. При изграждането му е приложена традиционна за ранносредновековните култури, респективно за прабългари и славяни, техника. Геоморфоложките особености на терена провокират някои изследователи да търсят освен защитни и други функции на оградното съоръжение... Обособената чрез земленото

³⁴ Георгиев, П. *За столицата на Аспарухова България* – В: Исторически преглед, Година LVIII, кн. 5-6, БАН, 2002, 19, 21, 27-28.

укрепление площ е определена като Вншен град“.³⁵ Не е изключена възможността за придобиване на столичен статут на Плиска още при Аспарух.

Прабългарите осъзнават значимостта на териториите при т. нар. Варна, вероятно разположена в околностите на Марцианопол и Одесос. Правейки преход в бъдещето, сегашният град Варна е перспективен в много отношения. Ще завърша този параграф с авторско стихотворение, посветено на него.

СТОЛИЦАТА МОРСКА

*Варна е прекрасен град,
тук откриваш своя свят.
Дава той надежда, светлина
и дарява с много топлина.*

*Морската градина все привлича –
райски кът е и развлича.
Погледът човешки разширява –
с щастието вдъхновява.*

*Детски смях оглася всичко въвн –
приказно е като в сън.
Всички радват се на красотата,
дадена ни на земята.*

*Варна е прекрасен град.
И намираш своя свят.
Винаги предразполага,
а късметът е награда.*

Божидар Тодоров

³⁵ Аладжов, А. *Византийският град и българите VII-IX век : По археологически данни*, София: Нац. археол. институт с музей на БАН, 2009, с. 107.

II.3. Плиска

*Пробяга гущерче в тревата ниска!
С колони бели, с мраморни стени,
с тревясал, дървен друм ме среца Плиска.*

*Минавам тих под облаците сини
и слушам как зарадвано звъни
едно щурче сред старите руини.*

*Гласът му сякаш древността отбули
и като в сън пред мен възкръсна пак
престолна Плиска с бойници и кули.*

*Сред ябълките кон запенен пръхва
и от седлото слиза Омуртаг,
открърива клонче, аромата вдъхва.*

*Умората от лоба му се свлича.
Той диша леко: вече построи
дворец край Дунав, царски град край Тича...*

*Мълча. А полското щурче ме люшка
с гласчето си и сладък дъх струи
на клоните от бялата вихрушка.*

Николай Зидаров³⁶

³⁶Плиска. // <https://literaturensviat.com>, <<https://literaturensviat.com/?p=136516>>
(12.02.2019)

Плиска е важен политически, културен и духовен център на българите през Средновековието. Градът съществува малко повече от три века. Той е дом на редица славни владетели, преживява множество значими събития и носи дух на просперитет, единство и гордост у българския народ. Дълго време в българската историография се приема, че Плиска е първата столица на Първата българска държава, но в днешно време се появяват нови становища, доводи и хипотези, поради което отделям специално внимание за самата история на откриването на това древно столично средище.

История на откриването

Карстен Нибур³⁷ през 1767 г. за пръв път споменава старините до Абоба и според него това са останки от „древни времена“³⁸, а Марин Дринов³⁹ определя местоположението на споменатия от Лъв Дякон и Ана Комнина български град на север от р. Голяма Камчия по пътя към Силистра (Дръстър), с което се просветлява становището, че „старобългарският Плисков“ се намира в района на Абоба⁴⁰.

Фактически откривател на Абобските старини като свързани с дохристиянския (най-ранния) период от българската история е Феликс Каниц⁴¹, който през 1878 г. дава по-цялостна представа за тях. Пръв той определя, че крепостта до Абоба и нейните руини имат огромно значение

³⁷Карстен Нибур(1733-1815) е датски пътешественик, непрофесионален историк, проявяващ интерес към Древността.

³⁸Овчаров, Д. *Първопрестолна Плиска*. Варна: изд. „Славена”, 2003, с. 3.

³⁹Марин Дринов(1838-1906) е български историк. Проучва предимно средновековната история на България.

⁴⁰Георгиев, П. *Заслугата на Карел Шкорпил за откриването на Плиска и за някои негови интерпретации*. – В: *Плиска-Преслав*, т. XI. София: печатница „Кота принт”, 2015, с. 14.

⁴¹Феликс Каниц(1829-1904) – австро-унгарски археолог, географ, етнограф и художник, известен като Балканския Колумб.

за историята и археологията, но погрешно прави извод, че „Бурдизу“⁴² е името на укреплението и то съществува през римската и ранновизантийската епоха⁴³.

Други учени като Константин Иречек⁴⁴ и Фьодор Успенски⁴⁵ също проявяват интерес към Абобските старини. Чешкият историк посещава тези руини през 1884 г. и ги описва задълбочено, като включва девташларите⁴⁶ и голямото землено укрепление. Първоначално ги хронологизира като „навярно“ римски, но през 1888 г., повлиян от хипотезите на Феликс Каниц, променя миросгледа си, като защитава становището, че мястото е населено и в раннобългарско време⁴⁷.

През 1886 г. Константин Иречек заключава, че „Абобският лагер е без съмнение тъждествен със старобългарския Плисков от X-XI в.“, което оказва влияние върху засиления интерес на братя Шкорпил към старините край Абоба и в следващите две години Херман (1858 – 1923) и Карел (1859 – 1944) Шкорпил започват първите си обиколки в руините на старата българска столица⁴⁸.

Константин Иречек публикува на български език през 1898 г. апокрифен летопис от Л. Стоянович (издаден 1890 г.), в който се споменава „Плюска град“, изграден от Испор цар (Аспарух). Това откритие способства още същата година братя Шкорпил да съобщят на

⁴² „Бурдизу“ – това име е видно от Феликс Каниц върху една каменна колона надпис при старините до Абоба.

⁴³ **Овчаров, Д.** *Първопрестолна Плиска*, 3-4.

⁴⁴ Константин Иречек (1854-1918) - чешки историк и български политик, братовчед на братя Шкорпил.

⁴⁵ Фьодор Успенски (1845-1928) е руски историк-византолог и археолог. Той има съществени заслуги за развитието на българската археология и медиевистика.

⁴⁶ *девташлари* – големи необработени изправени каменни блокове, които са подредени на групи в полето край Плиска извън границите на дворцовия комплекс.

⁴⁷ **Георгиев, П.** *Заслугата на Карел Шкорпил за откриването на Плиска и за някои негови интерпретации.* – В: *Плиска-Преслав*, т. XI. София: печатница „Кота принт“, 2015, с. 14.

⁴⁸ **Пак там**, с. 14.

публично събрание в Шумен, че Абобските паметници са останки от старобългарската столица на Аспарух, Крум, Омуртаг, Маламир, която е столичен център преди Велики Преслав⁴⁹.

Проф. Фьодор Успенски (директор на Руския археологически институт в Цариград) е заинтригуван от откритието на братя Шкорпил и на 6 октомври 1899 г. с участието на Карел Шкорпил започват разкопки на развалините при Абоба, продължаващи и през 1900 г., които подобряват картината за българската ранносредновековна култура. В този период има две значими открития, потвърждаващи тезата на братята и посочващи името на този предизвикал интерес столичен център. Първото е намерено в нивите при с. Чаталар (дн. Хан Крум), където е открита варовикова колона през 1905 г. Тя е датирана от времето на хан Омуртаг (821 г.) и надписът върху нея потвърждава името на столицата Плиска. Второто е Българският апокрифен летопис от XI в., изнамерен скоро след това, и в него също се посочва името Плиска (то се свързва с хан Аспарух).⁵⁰

След тези значими археологически и исторически открития и проучвания следва 30-годишно прекъсване на разкопките в Плиска до 1931 г., когато са подновени с ръководител акад. Кръстю Миятев⁵¹. В проучванията взимат участие и И. Моллов, арх. П. Карасименов⁵², Г.

⁴⁹Георгиев, П. *Заслугата на Карел Шкорпил за откриването на Плиска и за някои негови интерпретации*. – В: *Плиска-Преслав*, т. XI. София: печатница „Кота принт“, 2015, с. 15.

⁵⁰Дончева-Петкова, Л. *100 години археологически разкопки в Плиска*. – В: *Плиска-Преслав*, т. VIII. Шумен: изд. „Антос“, 2000, с. 10.

⁵¹Акад. Кръстю Миятев (1892-1966) е български археолог-медиевист, историк. Разкрива източната и северната порта, части от източната крепостна стена на Плиска, както и Крумовия дворец, Голямата базилика (атрият и дворът) и др.

⁵²Арх. Петър Стефанов Карасименов (1903-1980) – роден в Санкт-Петербург. Той попада на втори езически храм, докато разчиства дворната настилка на юг от Малкия дворец в Плиска, а на северозапад от храма намира малка кръстокуполна църква и две бани.

Фехер⁵³. Изследванията приключват 1937 г. Третото поколение археолози в Плиска работи от 1945 до 1970 – проф. Ст. Станчев (Ваклинов)⁵⁴, проф. Н. Мавродинов⁵⁵, Г. Джингов⁵⁶, В. Антонова⁵⁷ и др. В първите години се изследва предимно във Външният град, проучват се могили XXXII и XXXIII. Вътрешният град се проучва отново 50-те и 60-те години. Изучават се Западната (1965-1967) и Южната (1963-1970) порта, тухлената оградна стена, т.е. укрепителната система, както и Дворцовият център, Голямото водохранилище и др. След 1970 г. започва да работи четвъртото поколение учени на Плиска, които са сътрудници на Археологическия институт и музей при БАН и на неговия филиал в гр. Шумен. Ст. Ваклинов и колектив проучват Голямата базилика и Крумовия дворец. По случай 1300-годишнината от основаването на българската държава е разкопана почти изцяло укрепителната система на Плиска. Р. Рашев⁵⁸ изследва Крумовия дворец, кръглата дървена постройка и др.; П. Георгиев работи в Дворцовия център, Малкия дворец...; Т. Тотев⁵⁹ разчиства останки на кръстовидна сграда във Външния град под основите на Голямата базилика. Редица бележити

⁵³Геза Фехер(1890-1955) – унгарски археолог. Един от основоположниците на прабългаристиката. Проучва основно Мадарския конник. Участва в археологически разкопки в Преслав, Мумджилар (с. Свещари, община Исперих, обл. Разград) и Абоба-Плиска, където през 1934 г. работи на могила XXXIII, но данните от това проучване са непълни и не съвсем ясни.

⁵⁴Проф. Станчо Станчев Ваклинов(1921-1978) – български археолог и историк.

⁵⁵Никола Петров Мавродинов(1904-1958) – български изкуствовед и археолог. Той е един от най-добрите познавачи на българската средновековна култура, изкуство и архитектура. За кратко време извършва археологически проучвания в Плиска.

⁵⁶Георги Джингов е част от първия екип археолози, започнали проучванията на Калиакра през 70-те години на XX век.

⁵⁷Вера Янкова Антонова(1917-2002)– българска археоложка-медиевистка, музейна деятелка и изследователка на археологическото наследство на Шумен и областта.

⁵⁸Рашо Рашев(1943-2008)– български археолог, специалист по прабългарска археология

⁵⁹Тотю Тотев(1930-2015) – български археолог и историк, медиевист. Той е ръководил археологически разкопки и проучвания в Плиска, Велики Преслав и на други паметници от епохата на Първото българско царство.

археолози също записват имената си в историята на изследването на старата българска столица⁶⁰.

През новото хилядолетие откритията и проучванията в Плиска не стихват. Множество български учени продължават да изследват културата, бита, всекидневието на българите през Средновековието в този столичен център. Между тях са: Стоян Витлянов⁶¹ и Константин Константинов⁶² – археологическо проучване на обект № 41 във външния град на Плиска през 2015 г.; Павел Георгиев⁶³, Тихомир Тихов⁶⁴ и колектив имат разкопки край Голямата базилика в Плиска – кладенец аязмо и архиепископия манастир; Янко Димитров⁶⁵ и Станислав Иванов⁶⁶ ръководят изследвания в цитаделата на Плиска през 2017 г., както и редица други учени, съхраняващи и обогатяващи националната ни история и археология.

В своята статия „Заслугата на Карел Шкорпил за откриването на Плиска...” Павел Георгиев, един от познавачите на историята и археологията на Плиска, пише:

Неприемливо е от всяка гледна точка обаче голословното утвърждение, че тя (Плиска) е водещ държавен и културен център още

⁶⁰Дончева-Петкова, Л. 100 години археологически разкопки в Плиска. – В: Плиска-Преслав, т. VIII. Шумен: изд. „Антос”, 2000, 11-12.

⁶¹Стоян Витлянове утвърден специалист в областта на средновековната българска археология.

⁶²Константин Константинов – през 2006 г. успешно защитава дисертация на тема „Битова култура в Плиска VIII–XI в.“, има публикация на тема: „За игрите на населението в Плиска“, през 2015 г. издава монография – „Външният град на Плиска през следстоличния период (893-971 г.)“, както и редица други статии, свързани с Плиска.

⁶³Павел Георгиев работи във филиала на НАИМ при БАН в гр. Шумен.

⁶⁴Тихомир Тихов – понастоящем главен уредник на Регионален исторически музей – гр. Шумен.

⁶⁵Янко Димитров – от 2011 г. е археолог-проучвател, Национален археологически институт с музей – БАН.

⁶⁶Станислав Иванов – специалист-проучвател във Филиал на НАИМ-БАН, Шумен от 2002. Сферата на научните му интереси е археологическо изследване на Плиска и Първата българска държава.

от времето на Аспарух или при неговите приемници от първата половина и средата на VIII век.

В този смисъл, откриването на най-ранния български държавен и културен център на Долен Дунав след 681 г., според мене, предстои...⁶⁷

История и археология

„Испор (Аспарух) цар прие българското цар. И този цар създаде градове велики: на Дунава Дръстър (Силистра) град; създаде велик презид (стена) от Дунава до морето; създаде и Плюска (Плиска) град...“⁶⁸

Видение на пророк Исаия от XI в.

Дълъг период от време се приема, че Плиска е първата българска столица, но с развитието на историческата наука медиевистът Васил Гюзелев защитава Онгъла като пръв държавен и политически център на Аспаруховите българи. Въз основа на археологическите данни той приема, че Плиска става столица на българското ханство през втората половина на VIII – първите десетилетия на IX в. Археологът Павел Георгиев, в началото на новото хилядолетие, формулира хипотезата, че „столицата на Дунавска България от създаването ѝ през 680-681 г. до към края на VIII в. се е намирала в околностите на Марцианопол и Одесос“. При прегледът на наличните източници той установява, че между Онгъла и Плиска има друга столица: „така наречената Варна“, за която тепърва предстои да се проучват нови сведения (ако бъдат открити). Според

⁶⁷Георгиев, П. *Заслугата на Карел Шкорпил за откриването на Плиска и за някои негови интерпретации*. – В: *Плиска-Преслав*, т. XI. София: печатница „Кота принт“, 2015, с. 16.

⁶⁸Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов. *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, София: ДИ „Септември“, 1980, с. 12.

Георгиев формирането на Плиска като столица започва след средата на VIII в. и завършва при хан Омуртаг (814-830).⁶⁹

Плиска е разположена на хълмисто поле, пресечено от малки рекички и заема площ от 23 km². Местоположението на тази древна българска столица не е случайно. В прародината си дошлите от Централна и Средна Азия прабългари, обитават богати на растителност площи. Тревните площи служат за изхранване на техния добитък и коне, от които те извличат множество ползи (в транспортно, във военно отношение). Именно полето на Плиска предоставя необходимите условия за прогрес и развитие на Аспаруховите българи.⁷⁰ В продължение на две столетия от военен стан селището се превръща в силно укрепен владетелски двор с голямо селище. Плиска е първата „варварска“ столица в европейския Изток, която се трансформира в град и обединителен център от ранносредновековен тип. Тя заема ключова роля в асимилирането на славянските племена към Българската държава през първата половина на IX в.⁷¹

Съществуват различни хипотези за произхода на името Плиска. Например, на старославянски „плесо/плъос“ означава езеро, блато, но намерените летописни данни от края на XX в. създават алтернатива за прабългарска основа на думата. Плиска не израства върху останки от антично или ранновизантийско селище, тъй като се предполага, че

⁶⁹Георгиев, П. *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*. – В: Християнската култура в средновековна България: Материали от националната научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 година, Велико Търново: изд. Фабер, 2008, 146-147.

⁷⁰Овчаров, Д. *Първопрестолна Плиска*, 6-7.

⁷¹Гюзелев, В. *Столиците на България – средновековните и днешната*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000, с. 9.

откритите антични материали в средновековните пластове са докарвани от село Войвода.⁷²

Хан Аспарух създава Плиска с идеята да бъде военен лагер (кампус), но впоследствие тя се разраства и заема водещи функции. Именно с името на този владетел се свързва началото на ханската резиденция и мащабното землено укрепление (вал и ров), което заобикаля около 23 km² площ (*фиг. 2*). Както вече се спомена, големите поля осигуряват пасище за добитъка, за конете, простор за войската. Първоначално възникват землянки и юрти на различни места, които впоследствие се обединяват в квартали или селища. В тях са обитателите на селището – войни, ловци, скотовъдци, земеделци, майстори на метала и глината, строители и др.⁷³

Хан Тервел (700-721) също оставя своето отражение в развитието и прогреса на Плиска. Той получава необходимата финансова и политическа подкрепа от Византия след като помага на Юстиниан II Риноотмет (685-695, 707-711) да завоюва императорския престол. Тервел издига в Плиска огромен, почти квадратен дворец, с площ 4718 km², разполагащ с по четириъгълни кули пред източната и пред западната фасада. Жилището на хана се намира северозападно от двореца. В близост е разположен кръгъл басейн и двуделна баня, признаци на уютен живот за времето си.⁷⁴

Втората половина на VIII в. се отличава като военен период срещу Византия, характеризиращ се с интензивна смяна на владетели. Предполага се, че повечето тайни ходници в ханската резиденция са от този период. Едва при хан Кардам (777-803) се постига стабилност във

⁷²Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, Франкфурт на Майн: изд. „Йохан Волфганг Гьоте-университет“, 1999, с. 7.

⁷³Пак там, с. 7.

⁷⁴Пак там, с. 7.

вътрешната и външната политика на България, която продължава при управлението на Крум (803-814). Последният разгромява източната част на Аварския хаганат и създава граница с империята на Карл Велики, едновременно с това превзема Средец от византийците и прониква по долината на река Струма. Византийският император Никифор I Геник (802-811) организира поход срещу българите през лятото на 811 г. и опустошава Плиска, като опожарява т. нар. „Крумов“ дворец (*фиг. 3*).⁷⁵ Останките от тази сграда са по-стари от времето на хан Крум, но са именувани в негова чест, тъй като той е последният владетел, обитаващ големия дворец, преди император Никифор да го опожари. Покойният професор историк Стефан Бояджиев предполага, че строител на този грандиозен шедьовър е именно хан Тервел, за когото се спомена по-горе, както и за самия дворец.⁷⁶ Крум побеждава Никифор и започва контранастъпление, стигайки чак до вратите на Константинопол. До края на XX в., предимно в Плиска и близката околност, са намерени 25 колони, на които са отбелязани имена на победи, завладени крепости и градове, именно от похода на българския владетел, заповядващ да бъдат унищожени всички църкви, постройки, дворци извън стените на византийската столица. Предполага се, че тези колони са стояли от двете страни на триумфалната алея в Плиска или в мемориален храм. Най-вероятно „ограда от съставни дървета“ е първоначалното укрепление, което отделя ханската резиденция, а времето на създаването му не е известно.⁷⁷

Следващият владетел, хан Омуртаг (814-831), сключва 30-годишен мир с Византия през 815 г. Той остава известен с прозвището

⁷⁵ Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, с. 8.

⁷⁶ Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида“, 2018, с. 10.

⁷⁷ Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, 8-9.

ханът „Строител”, тъй като отдава владетелския си период на мащабна строителна дейност. В средната част на земленото укрепление, на площ около 500 дка, е построена здрава каменна стена, заместваща „оградата от съставни дървета”. Тя става огромно и значимо защитно съоръжение на Вътрешния град, защото има основи – дълбоки 2 м, зидове – дебели 2,60 м, а стените са високи 10 м (заедно с кулите 15 м). Въпросната крепост отделя пространството между нея и голямото землено укрепление, т.е. „Вътрешния” от „Външния град”. На мястото на „Крумовия” дворец е построен „Омуртагов” дворец („Тронна палата”, която е предназначена за държавническите дела на владетеля), а на запад от него – мащабен езически храм. Между тях от юг днес е съхранен тухлен резервоар за вода, който е използван при езическите обреди, а между Тронната палата, тухлената оградна стена и езическия храм има дворцов площад. Малкият дворец (ханското жилище) се състои от две близки по размери и план сгради, разделени от коридор (сигурно засводен), отделящ двете постройки в приземния етаж. С обща площ около 600 km² се обединяват горните етажи на сградите. Има следи от пещ и баня, от стенно отопление и хипокауст, разположени в западната половина. На юг от Малкия дворец, в центъра на третия укрепителен пояс, се извисява езически храм (24/16 м), доминиращ над останалите сгради в заграденото пространство. Главен жрец на върховния бог Тангра е ханът, поради което до жилищния дворец на владетеля има храм, обслужван от него. В северозападния ъгъл на укрепения хански център по стара традиция е изградена нова триделна баня. Изследвани са и други археологически обекти от този период. Цялото това строителство предопределя преобразуването на Плиска в укрепена каменна резиденция (според писмените извори „аул”) на българския хан.⁷⁸

⁷⁸Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, 9-10.

В културно отношение Плиска също прогресира. Доказателство за това са интересните рисунки върху дялани варовикови блокове, тухлите на сградите, крепостните стени и кулите, както и вдълбаните знаци по каменни блокове на монументални постройки, керемиди, тухли, фуги, водопроводни тръби, глинени съдове, колони, накити.⁷⁹

В насипа от южния басейн на голямото водохранилище в Малкия дворец е открита седмолистна бронзова розета. Много учени я определят като култов предмет, който е свързан с езическите обреди, както и като амулет със закодирано чрез руническите знаци заклинание. Съществува хипотеза, че розетата служи за гадаене и върху нея е обозначен определен зодиакален кръг. Тази археологическа находка е свързвана и с бог Тангра. Според Теофил Теофилов предназначението на седмолистната бронзова розета е много по-сериозно от допусканите предположения досега и не е случаен фактът, че тя е открита във водохранилището.⁸⁰

Каменните надписи са част от държавния архив, тъй като са издадени от ханската канцелария. Те са наричани „каменна летопис“ и съобщават за победи, за сключени мирни договори, за извършени строежи, за завоювани градове и крепости, загинали военачалници, възможно е да бъдат и мемоарни текстове или инвентарни списъци на въоръжение. Каменните надписи са ключов извор на сведения от времето на Крум, Омуртаг, Маламир, Пресиян...⁸¹, същевременно с това представляват една от най-ранните форми за утвърждаването на властта на прабългарския хан.⁸²

⁷⁹Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, с. 11.

⁸⁰Теофилов, Т. *Древни научни познания, закодирани в седмолистната розета от Плиска*. – В: *Плиска-Преслав*, т. VIII. Шумен: изд. „Антос”, Шумен, 2000, 125-127.

⁸¹Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, 11.

⁸²Панова, Р. *Столичният град в културата на средновековна България*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 1995, с. 61.

При хан Маламир (831-836) също продължава строителната дейност в Плиска. Разрастват се селищата във Външния град, в които живее обикновено население с уседнало стопанство. Някои от селищата са заобиколени с дървени огради, като в тях се е влизало и излизало през дървени порти. Жилищата са полуземлянки с каменни пещи, обитавани от майстори. Имат малък инвентар, който е свързан с отглеждането на животни и със земеделския бит.⁸³

Некрополите са разполагани встрани и на голямо разстояние от населените места през езическия период на Първото българско царство. Не е известно къде са гробовете на хановете, къде са погребвани жителите на столицата.⁸⁴

Побитите в земята камъни, достигащи височина до 2 м (девташларите), са любопитни паметници от езическия период. Те са разположени на изток, север и юг на земленото укрепление на Плиска, на различно разстояние от него и са подредени в правилни или неправилни групи. Съществува хипотеза, че това са възпоменателни паметници на войници, които напускат земния свят далеч от родните си места.⁸⁵

Българската столица в дохристиянския си период е *sedes principalis* (трансформира се от военен стан във владетелска резиденция), но не само това. Плиска се превръща в голяма ранносредновековна агломерация – заселва се огромен брой население първо край вътрешното землено укрепление с владетелската резиденция (към края на VIII – първото десетилетие на IX в.), а десетина или двадесет години по-късно и около заменлата неговия ров и вал каменна крепост. През първата

⁸³Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, 12.

⁸⁴Пак там, с. 12.

⁸⁵Пак там, с. 12.

половина на IX в. отделните поселения там са включени в укрепено подградие, т. нар. Вьншен град.⁸⁶

Княз Борис I започва своето управление през 60-те години на IX в. и остава известен с две изключително значими събития в българската история – покръстването на българския народ и приемането на славянската азбука от учениците на Кирил и Методий. Този владетел запечатва завинаги името си в историческата памет на българите поради изключителния принос, който носи неговият нов курс на развитие.⁸⁷

Плиска започва да се обособява като християнско средище още преди покръстването – твърди Павел Георгиев, поради което не може да се разглежда като център на т. нар. прабългарско езичество. Открити са паметници на езическия култ във владетелската резиденция и военния лагер от втората половина на VIII в., а безспорни следи от „езически“ култови практики в селищата около резиденцията не са открити. Езичеството в столицата противостои на християнството в политическо отношение, но не е всеобхватна религиозна система. Християнски идеи в Плиска проникват не само в резиденцията, но и във Вьншния град, както и при строежа на езическия храм в нея.⁸⁸

При управлението на княз Борис настъпват промени в Дворцовия център, едновременно с това византийският патриарх Фотий, съветва княза, след като народът приема християнството, да започнат строежите на множество храмове. Римското духовенство пребивава в България през 866-870 г. и се предполага, че тогава се стартира началото на построяването на Голямата базилика, разположена във Вьншния град.

⁸⁶ **Георгиев, П.** *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*, 147-148.

⁸⁷ **Дончева-Петкова, Л. и колектив.** *Първопрестолна Плиска*, 12.

⁸⁸ **Георгиев, П.** *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*, с. 147.

Специално постлан с големи каменни плочи „церемониален път“ води до този значителен по размери православен храм. Встрани, до южното помещение, след построяването на църквата е оформен баптистерий (кръщелня), а в нея – басейн с форма на четирилистник. До помещението от север са открити останки от олтарна маса, която е структурирана над гроб с тленни останки – вероятно гроба на Борис-Михаил. След като е изградена Голямата базилика, от трите ѝ страни се оформя мащабен комплекс от постройки, който е заобиколен с оградна стена. Това всъщност е архиепископията след 70-те години на IX в. Архиепископският дворец се издига в северния двор, срещу притвора на базиликата. С разрастването на селищата във Външния град възникват и нови църковни сгради, развива се култовото строителство. Езическите амулети са заменени от кръстове и амулети с образи на светци, окачени на гърдите на българите. Забележителен паметник от този период е тройният кръст-реликвиар, открит край западната крепостна стена (символ на новата религия).⁸⁹

Делото на Кирил и Методий променя завинаги българската култура. В годината 886 при княз Борис пристигат прогонените от Великоморавия ученици на славянската писменост – Климент, Наум и Ангеларий. Те са настанени в Плиска, в жилищата на болярите Есхач и Чеслав, за да предадат на българите своите знания. Князът започва голяма просветно-книжовна дейност, чрез която цели проповядването на богослужението да става на славянски, а не на гръцки език. Още през първата половина на IX в. славянският език с течение на времето измества прабългарския.⁹⁰ При княз Владимир-Расате през 888/889 г. се прави опит за възвръщане към езическия култ и са унищожени сгради от

⁸⁹Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, 12-14.

⁹⁰ Пак там, с. 14.

архиепископската резиденция. Борис-Михаил си възвръща трона и защитава водената си политика, като свиква Преславски събор през 893 г., на който се решават да се извършат промени в устройството на Българската държава. Князът Покръстител прекратява инвестирането в дворцовото и църковното строителство в Плиска преди средата на 80-те години, когато по същото време започва изпълнението на значителна строителна програма във Велики Преслав и така се оформя новият столичен град. Поради това Павел Георгиев счита, че „решението за преместването на центъра на седалището на политическата и религиозната власт е било взето от княз Борис-Михаил може би още в началото или най-късно към средата на 80-те години.”⁹¹

Факт е, че през 893 г. приключва столичният период на Плиска, но животът в селището продължава. Градът продължава своето развитие с типичните стопански, занаятчийски, търговски проблеми. През X в. повечето от селищата във Външния град продължават своето разрастване, а други са изоставени или преместени в близки райони.⁹²

Наред с развитието на политическия и духовния си живот българите отделят време и за забавления. Населението в Плиска играе: шах, табла, дама..., децата се забавляват и образоват с играчки. Познавачът на игрите в старата българска столица Константин Константинов заключава: „До голяма степен игрите са израз на душевността на средновековния човек. Те са израз на нивото на битова култура на Плиска, което се изразява не само чрез начина на

⁹¹Георгиев, П. *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*, 153-154.

⁹²Дончева-Петкова, Л. и колектив. *Първопрестолна Плиска*, 15-16.

практикуване, но и чрез изработването и украсата на игралните предмети”.⁹³

Плиска е превзета през 971 г. от император Йоан Цимисхий (969-976) и е включена заедно с другите източнобългарски земи в новосъздадената стратегия Тракия и Йоанопол (Велики Преслав), а около 976 г. – в новата стратегия Йоанопол и Доростол. През 1000 г., по сведения на византийските хронисти Йоан Скилица и Йоан Зонара, се разбира, че войските на патриция Теодорокан и протоспатария Никифор Ксифий превземат повторно Плиска, заедно с Преслав и цялата територия до Дунав. През 1018 г. (годината на пълното покоряване на Втората българска държава от Василий II) разглежданата българска столица е включена в областта Паристрион/Парадунавон, която обхваща земите между Стара планина, Дунав и Черно море. Двадесетте години на XI в. започват нашествия на печенегите, които към 50-те години на века са заселени в тема Паристрион, включително Плиска. Втората половина на XI в. на юг от Дунав нахлуват узите, които вероятно воюват и срещу печенегите, живеещи в изследвания политически и държавен център. Постепенно животът в Плиска замира и нейното име изчезва от писмените извори до XVII-XVIII в., когато се появява върху западноевропейски карти. През XVIII в. в южната част на земленото укрепление възниква турското село Абоба.⁹⁴ Днес Плиска е превърната в Национален историко-археологически резерват, за да поддържа спомена за отминалите събития и да гради историческата принадлежност на българския народ към неговите корени.

⁹³ **Константинов, К.** *За игрите на населението в Плиска.* – В: сборник Епископ-Константинови четения „Личност и социум”, т. X, част II, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”, 2007, с. 82.

⁹⁴ **Дончева-Петкова, Л. и колектив.** *Първопрестолна Плиска*, 16-17.

* * *

Хан Аспарух осъзнава значимостта на полето край Абоба, за да положи основите на едно селище, което осигурява развитието на българите и ги води по-пътя на успеха, единството, победата. Плиска се утвърждава като важен културен, религиозен и държавен център за Първото българско царство. Столица, осигуряваща нуждите на Българската държава във военно, политическо, духовно отношение. Без съмнение тя ще остане трайно в историческата памет на българите през вековете.

II. 4. Велики Преслав

*От Златната църква зората изхвърква
със звън величав.*

*Опасан от кули и цъфнали дюли,
се буди Велики Преслав.*

*Дворецът с корнизи и мраморни низи
гори златолав.*

*Сред бдения нощни – с мозайка разкошни
пъстрее Велики Преслав.*

*Кой слънцето среца с усмивка гореща
на стремето прав?*

*Под росните клони сам цар Симеон е
на кон сред Велики Преслав.*

*С примамна надежда той жадно се вглежда
зад хълма кафяв.*

*А бързата Тича блена му отвлича
далеч от Велики Преслав...*

*Мираж ли ме грейна сред днешна Патлейна?
Стоя гологлав.*

*Опасан от кули и цъфнали дюли
се буди Велики Преслав.*

*И не сред руини и люлякови сини,
а в миг величав*

*лъх дъвен ме ръсна и в слънце възкръсна
пред мене Велики Преслав.*

Николай Зидаров

История и археология

„Ако някой странник, селянин и беден човек, дошъл отдалече пред стените на княжеския двор (т.е. на столицата), ги види, той се удивлява. И като пристъпи към вратата, той се чуди и разпитва. Като влезе вътре (т.е. във Външния град), той вижда от двете си страни да стоят постройките, оцветени с камък и украсени с дърво. По-нататък, когато влезе в двореца (т.е. във Вътрешния град) и види високите сгради и църквите, разхубавени с много камък и дърво, и бои, а отвътре с мрамор и мед, със сребро и злато, той не знае с какво да ги сравни, тъй като не е виждал такова нещо в своята земя, а (е виждал) само сламени хижи, той сякаш си загубва ума от почуда (фиг. 4).”

Из „Шестоднев”, Йоан Екзарх⁹⁵

Велики Преслав е разположен на благоприятно за живеене място. Западно от днешния град, в местността „Мъртвица”, са открити останки от праисторически хора (каменни оръдия, глинени съдове), което разкрива важността на региона от хилядолетия.⁹⁶

Името Преслав има славянски произход. Възниква във връзка с основател на селището – старейшина или вожд на славянска племенна група, праславянското Per(j)eslavъ прилагателното Per(j)eslavje и означава „Праславов аул или град”. В първата половина на VII в. върху територията на Преслав живеят славяни (северци или северяни), именно тяхното присъствие ражда названието на селището Преслав.⁹⁷

⁹⁵Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов. *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, София: ДИ „Септември”, 1980, 74-75.

⁹⁶Миятев, Кр. *Велики Преслав - столицата на Симеона. Водач за старините*, София: Придворна печатница, 1930, с. 8.

⁹⁷Кръстев, Б., Ст. Витлянов. *За няколко топонима от околностите на старопрестолния Преслав*. – В: 1100 години Велики Преслав, т. 2, Шумен: изд. на ВПИ „Константин Преславски”, 1995, 349-350.

Дълги години в българската историография се счита от повечето учени, че Чаталарската колона е автентичен документ за пренасянето на столичния център от Плиска в Преслав.⁹⁸ Историкът Васил Аврамов (1863-1946) отбелязва, че колоната с надписа е намерена сред остатъци от големи строежи и не е могла да бъде пренесена от другаде, той заключава, че крепостта, за която се говори в надписа е построена, там където е открита колоната, т.е. при с. Чаталар (Хан Крум).⁹⁹ Проучването на Омуртаговите строежи при с. Хан Крум потвърждава тази хипотеза, но някои учени не се отказват от становището, че Чаталарският надпис говори за „аула Преслав“. Впоследствие за официално мнение се приема, че Преслав е изграден като „аул“ (укрепен дворец) най-късно по времето на хан Омуртаг, но доводите в тази посока – според Павел Георгиев – „са твърде общи и не защитават тази датировка достатъчно надеждно“. Ученият изтъква като един от своите факти, че във Велики Преслав липсват признаци за ранен тип фортификация (землено отбранително съоръжение, типично за аулите от периода VIII – началните десетилетия на IX в.). Той счита, че единственото относително надеждно доказателство за предхристиянското минало на столичния град са езическите храмове на неговата територия. Въз основа на данните за солидна сграда (един от трите езически паметника) в североизточната равнинна част на Външния град, установява, че тя трудно може да се постави преди средата на IX в., а е възможно и по-късно. Ако това е предхристиянски култов строеж, Павел Георгиев поставя въпроса за

⁹⁸ **Михайлов, Ст.** *За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав.* – В: Археология, книга 1, София: изд. БАН, 1972, с. 5.

⁹⁹ **Бешевлиев, В.** *Първобългарски надписи,* София: изд. БАН, 1979, 207-208.

съществуването на по-ранно, възможно землено, укрепление върху приречната тераса на Тича.¹⁰⁰

Основната разлика на Преслав спрямо по-ранните български центрове е отсъствието на нехристиянска култова сграда в неговата укрепена площ. С това местоположение в Преслав е т. нар. Административна сграда, като се предполага, че тя има предхристиянски период на създаване и изпълнява функциите на „капище”, но има достатъчно аргументи (местоположение, ориентация, строителни особености, план), доказващи „административния” характер на сградата. Според В. Гюзелев, ако бъде потвърдена тази хипотеза, то изграждането на „аула Преслав” може да се постави във връзка с потребността от втори административен център на държавата. Тукашната резиденция има ролята на „втори столичен град-резиденция” (*regia*), това се потвърждава от наличието на специална сграда с апсида, която е подобна на Тронната палата в Плиска, а кога е изградена въпросната сграда не е известно, но се допуска, че е след управлението на хан Маламир (831-836). Още в първите години от възкачването на Борис на владетелския престол Велики Преслав изпълнява функциите на втори държавен център и се разгръща мащабно култово (предимно християнско) строителство в и край стените на града. Дворцовата базилика е най-ранният култов градеж в чертите на укрепената му територия, която става главен храм на втория по ранг град (Преслав) най-късно през 70-те години на IX в.¹⁰¹

Базиликата в местността „Гебе клисе” е изградена, за да поеме функциите, аналогични на архиепископския и княжески катедрален храм

¹⁰⁰ Георгиев, П. *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*. – В: Християнската култура в средновековна България: Материали от националната научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 година, Велико Търново: изд. Фабер, 2008, 154-155.

¹⁰¹ Пак там, 155-156.

в Плиска. Разположението на храма в Преслав на североизток и извън чертите на крепостта, съответства на позицията на Голямата базилика спрямо ханския и княжески град в Плиска. Съществуват различни мнения кога е създадена базиликата „Гебе клисе”, но това е важен въпрос, защото той дава отговор кога княз Борис-Михаил взема решение да пренесе центъра на духовно-религиозната власт в Преслав. В литературата се счита, че е изградена по време на понтификата на папа Николай (858-867), като се основава на намерен в олтара на базиликата средновековен латински надпис, но по-скоро в надписа става въпрос за папа Йоан Павел VIII (872-882). Храмът „Гебе Клисе” е заложен най-вероятно към края на понтификата на Йоан VIII (около 880-882 г.). С този акт римският папа иска да възстанови своята опека над българския диоцез, но той внезапно умира, а българския княз не желае да възстанови връзките си с папския престол. Катедралата има редица особености в нейната архитектура и богатата ѝ вътрешна украса в столичен византийски дух, но през 893 г. под натиска на византийската идеология за устройване на епископиите в непосредствена близост до седалището на светската власт се налага изграждането на нова резиденция на преславските патриарси.¹⁰²

Освен двете разгледани по-горе катедрали, във Велики Преслав са познати още две сходни по размери базиликални църкви, датирани от втората половина на IX в. Това са строежите в м. „Сакалова могила” и м. „Стамбол йолу”. Те се намират извън чертите на столичния град, отвъд реката. Издигнати са в близост до подградия, за да служат в полза на значими църковни общности. Основната част от християнското население живее на изток от „аула”, това се разбира от разположението на базиликите. През втората половина и в края на IX в. големите храмове

¹⁰² **Георгиев, П.** *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*, 156-157.

на Преслав са два типа: градски катедрали (символ на религиозната общност, фокусират религиозния живот) и комеморативни храмове (в тях се отбелязва триумфа на Христос и неговите светии).¹⁰³

За ранен, базиликален храм в Преслав се приема и църквата в м. „Черешето” (в северната част на Външния град). Предполага се, че отчасти разкритият комплекс от богати сгради около нея е манастир. През X в. продължава строежа на духовни храмове, които утвърждават християнската принадлежност на българите. Например, интерес представлява Кръглата (Златна) църква, построена преди 907 г. За нея се предполага, че е замислена като „династичен” център (столица на българската християнска династия), чийто родоначалник е княз Борис.¹⁰⁴

До към средата на IX в. (през езическата епоха) аултът Преслав и близката му околност са предмет на ускорено изграждане. Селището се превръща в един от най-важните центрове на ранносредновековната българска държава. Строителството продължава и след приемането на християнството, но по градоустройствени принципи, реализирани през зрелия столичен период на града.¹⁰⁵

В сказанието на пророк Исая, датирано от византийското робство, пише: „...След това прие българското царство Симеон, неговият брат. И създаде градове велики по морето, и великия град Преслав той създаде, и там в него прие царството... И Преслав град (той) гради и създаде в двадесет и осем години”.¹⁰⁶ Всъщност това сведение не трябва да се приема буквално, а отброяването на срока от 28 години не е

¹⁰³ **Георгиев, П.** *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*, с. 158.

¹⁰⁴ **Пак там**, с. 158.

¹⁰⁵ **Бонев, С.** *Свидетелства за най-ранната история на Преслав*. – В: 1100 години Велики Преслав, т. 1, Шумен: изд. на ВПИ „Константин Преславски”, 1995, с. 107.

¹⁰⁶ **Борисов, Б. и др.** *Велики Преслав. Страници от историята: от древността до наши дни*, Велики Преслав, издава Организационен комитет 1100 години Велики Преслав, 1993, с. 6.

случайно. Константин Велики (306-337) основава своята нова столица в 28-та година от управлението си. Идеята на княз Борис е по примера на своя предшественик Константин Велики да изгради нова столица. През втората половина на IX в. започва изпълнението на тази идея и също както епитет за названието на Константинопол е „Славата на римляните”, така и подготвящият се столичен център на Борис придобива подобно наименование, а именно „пре-славен град”. Това не е всичко. По идеологически и политически причини строежът на Велики Преслав се уподобява с библейския Ерусалим. Така подобно на Цариград и столицата на Симеон през X в. е представяна за наследник на земния „Божи град”. Синът на Борис е същинският строител на Велики Преслав като съперник на Константинопол в качествата му на покровителстван от Бога град, затова е споменат и в сказанието, а самият Борис остава със славата на „нов Константин”, стремящ се да издигне престижа на българското християнство чрез изграждането на нова династична столица.¹⁰⁷ За в бъдеще, както пише бележитата медиевистка Росица Панова: „Преслав се превръща в материализирания знак на държавата на Симеон, в неговата материализирана воля и амбиция при противоборството му с Византия”.¹⁰⁸ Строителството във Велики Преслав и околността продължава и при наследника на Симеон цар Петър (927-969), поддържащ мирни отношения с Империята на византийците.¹⁰⁹

Велики Преслав е разположен близо до източностаропланинските проходи, върху хълмиста равнина край р. Тича. Селището има

¹⁰⁷ **Георгиев, П.** *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика*, 158-163.

¹⁰⁸ **Панова, Р.** *Столичният град в културата на средновековна България*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 1995, с. 105.

¹⁰⁹ **Гюзелев, В.** *Столиците на България – средновековните и днешната*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2000, с. 15.

Външен и Вътрешен град, обградени с две високи 10-12 м. каменни крепостни стени. Общата му укрепена територия е около 5 км², но извън нея са изградени редица манастири, имения на аристокрацията, занаятчийски селища. Формирането на града става главно около Вътрешният (Дворцов) град. Основни сгради там са царският дворец, резиденцията на архиепископията-патриаршия и свързващата ги дворцова базилика. Единството на духовната и светската власт се отразява и в архитектурата. Дворецът, състоящ се от тронна палата в базиликален план, царски покои и постройки с обслужващо, стопанско значение, доминира над всички други сгради. На юг от тронната палата се простира дворцовата базилика, свързана с резиденцията на църковния глава. Широк каменен път отвежда от двореца към главната, северната порта на Вътрешния град. Също както при Цариград и тук царския дворец е свързан с целия вътрешен град и с градската среда. Според някои учени, по планировка, функционалност и организация царският дворец във Велики Преслав има сходство с владетелските резиденции на Каролингите в Аахен и Ингелхайм. В сградите на двореца, патриаршията, църквите, манастирите, обществените сгради е широко застъпена скулптурно и скулптурно-архитектурна украса, а във вътрешната украса се използва преславска рисувана керамика, като тези явления приличат на наблюдаваните в предроманския период на европейското дворцово строителство и художествена украса.¹¹⁰

Относно вътрешната структура на преславските църкви, то чрез изграждането в тях на западни ниши за престоли, разположени срещу олтара, цар Симеон демонстрира равенство на светската и религиозната власт, както е при каролингите. Съществуват и други сходства с

¹¹⁰ **Гюзелев, В.** *Столиците на България – средновековните и днешната*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000, 15-17.

устройството на Българското царство и Каролингската империя, които демонстрират сходни тенденции на развитие в представителната култура.¹¹¹

Велики Преслав в своя столичен период IX-X в. е проучван и от зоолози. Резултатите от изследванията показват, че птиците са широко разпространени в бита на средновековните жители на града. Установени са общо 10 вида, 5 от които са били домашни: кокошка, пуйка, гъска, патица и гълъб. Ловните видове са предимно водоплаващи птици от разред Гъскоподобни, добивани покрай блатата и разливите на реките край града. Те са представени от най-малко 7 вида: бял ангъч, посевна гъска, малка белочела гъска, фиш, голяма белочела гъска, зеленоглава патица, както и една неопределена по вид гъска. Като ловен обект се използва и колхидският фазан, но той е рядък дивеч. От едрите представители на дневните грабливи птици са намерени останките на ястребов орел (2 екз.), орел змияр и белоглав лешояд. Птицевъдството във Велики Преслав през разглеждания период се основава предимно на отглеждането на домашната кокошка, която е представена с 80,6 % от екземплярите и 94,8 % от костните останки. Тези проучвания разкриват и обогатяват стопанската дейност на средновековния българин.¹¹²

Манастирите в града и околността са средище на българската книжовност през IX-X в., но и големи занаятчийски центрове (в тях се изработват архитектурни корнизи и капитали, триизмерна каменна пластика, преславската рисувана керамика, архитектурната и вътрешната украса на църковни и светски сгради и пр.). През 927 г. автокефалната българска архиепископия прераства в Българска патриаршия, така

¹¹¹ **Гюзелев, В.** *Столиците на България – средновековните и днешната*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000., с. 17.

¹¹² **Боев, Зл., Н. Илиев.** *Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX-X в.)*. – В: Археология, кн. 1, София: Археологически институт, 1991, с. 47.

църковният глава на Велики Преслав придобива званието „първопрестолен“. Всичко това разкрива богатата култура на българите, която се допълва от Преславската книжовна школа.¹¹³ Сред творците в първият книжовен кръг на втората столица са Черноризец Храбър (остава известен чрез своята единствена творба „Сказание за буквите“, в която защитава и възхвалява славянската писменост и книжнина), Йоан Екзарх (ученик на Наум, който си поставя за задача да обясни схващания за сътворението на света в творбите си „Шестоднев“ и „Небеса“, уповавайки се на съчинения на древни философи), Константин Преславски (ученик на Методий, полагащ няколко основни жанра в българската и славянската литература чрез беседите си в „Учително евангелие“) и др. Всичко това разкрива защо Велики Преслав се изявява като втори по значимост център в развитието на европейския Изток след Цариград.¹¹⁴

След бурния разцвет на Велики Преслав и дългия мирен период с Византия при цар Петър I последва крах за Българското царство, породен от дълга българо-византийска война, започната от киевския княз Светослав и завършена от византийския император Йоан Цимисхи (969-976) и неговия наследник Василий II Българоубиец (976-1025). Покоряването на Велики Преслав от Йоан Цимисхи води до следните важни промени:

1. Българската столица е преименувана на Йоанопол (по името на императора).
2. Свален е царят Борис II (970-971), който е лишен от царската власт в чуждата столица Цариград.

¹¹³ Гюзелев, В. *Столиците на България – средновековните и днешната*, с. 18.

¹¹⁴ Овчаров, Н. *Велики Преслав-Могъщият*, София: изд. „Стандарт“, 2011, 19/21; Гюзелев, В. *Столиците на България – средновековните и днешната*, София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2000, с. 18.

3. Променена е инфраструктурата на града и околността.

4. Българското присъствие в църковния храм е изместено от византийското.

5. Културата на града става византийска и др.

Земите, покорени в хода на кампанията през 971 г., стават византийски провинции и се включват към темната организация. Формално попадат под властта на централната византийска администрация и на василевса и онези територии, които не са засегнати от войната на този етап. След като е лишен от патриаршеския си сан, българският църковен глава търси убежище в земите, които не са под практическия контрол на Империята, и се настанява първоначално в Дръстър (втората резиденция на българския църковен глава)¹¹⁵, а по-късно в Триадица (Сердика/София), за да се появят кълнове на светска власт. Окончателно България е покорена от византийската власт през 1018 г.¹¹⁶

През византийското владичество Велики Преслав остава здраво укрепен град и средище на голям гарнизон. През по-голямата част на XI в. Североизточна България е само номинално византийска провинция. Реално там властват печенегите, а след тях узите и куманите. От периода XI-XII в. са намерени около 40 оловни византийски печата, а в два от тях градът е назован със старото си име „Велики Преслав“, което може да означава, че наименованието Йоанопол не се съхранява дълго.¹¹⁷

Известно е, че през X в. Св. Богородица е покровителка на града. Английският пътешественик от началото на XVIII в. – Едмънд Чишъл

¹¹⁵Гюзелев, В. *Столиците на България – средновековните и днешната*, 18-19.

¹¹⁶Панова, Р. *Промяна в картината на света. Средновековните столици Велики Преслав и Търновград*. - В: *Исторически преглед*, кн. 1-2, София, 2003, 75-79.

¹¹⁷Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов. *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, София: ДИ „Септември“, 1980, с. 74.

(Edmund Chishull) дава сведение за изображение и надпис на Божията майка, забелязани в развалините на старата българска столица край с. Ески Стамбул, които Гергана Илиева отнася към следстоличния период на Велики Преслав (XII-XIV в.). Изобразяването ѝ се приема като опит за съхранение на старата традиция от Първото българско царство, за да се върне силата ѝ отново.¹¹⁸ През 1186 г. братята Асен и Петър се опитват да освободят Велики Преслав и да обявят там възстановяването на Българското царство, но не успяват, защото градът е защитен с голям военен гарнизон поради факта, че византийската власт осъзнава приемствеността, която търсят освободителите.¹¹⁹ През епохата на Втората българска държава животът в освободения Преслав се стеснява и протича най-вече в границите на вътрешната крепостна стена. След като Теодор-Петър се отказва от престола в новата столица Търново Велики Преслав става център на неговите апанажни владения, останали известни като „Петрова земя”. От Житието на св. Петка, което е писано от патриарх Евтимий, и от подписа на „Висарион, митрополит Преславски” става известно, че през XIII в. градът е седалище на митрополит, а митрополитът му през XIV в. е пръв след Търновския. През 1388 г. Велики Преслав е превзет от османците и постепенно запустява. Разрушените му дворци и крепости се използват за строителни материали. Новите владетели именуваха града „Ески Стамбул” (стар Цариград). През последните векове на османското владичество огромно количество камък от крепостните стени, дворци, църкви и пр. е разнесено из околността за строежи на джамии и турски военни укрепления. Друга

¹¹⁸ **Илиева, Г.** *Ново сведение за Преслав.* – В: сборник Преслав, т. 7, Велико Търново: изд. „Фабер”, 2013, с. 81.

¹¹⁹ **Панова, Р.** *Промяна в картината на света. Средновековните столици Велики Преслав и Търновград,* с. 77.

част от камъка и мрамора са превърнати на вар.¹²⁰ Днес, все пак, са запазени останки от Велики Преслав, които напомнят за отминалото величие и носят лъч светлина в духовната култура на българския народ.

* * *

Велики Преслав има честта да бъде столичен център на Първото българско царство. Той изживява своите мигове на прогрес, могъщество и богатство, но двете пагубни за българската история чужди владичества унищожават неговия престиж. Нидерландският филолог, историк и културолог Йохан Хьойзинха (1872-1945) пише: „...Човешката цивилизация възниква и се развива в играта, като игра”. Този проникновен цитат навежда на мисълта, че ако населението във Велики Преслав през IX-X в. играе шахмат, табла, дама¹²¹, то самите жители на града са част от една по-голяма игра – игра за оцеляване, игра за надмощие и борба за политическо и духовно съществуване на картата на Балканския полуостров.

¹²⁰Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов. *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, София: ДИ „Септември”, 1980, с. 74.

¹²¹Овчаров, Д. *Още за игрите в средновековен Преслав*. – В: Плиска-Преслав, т. 7, Шумен: БАН, 1995, 136-143.

II. 5. Столици и резиденции 971/2-1018

„След като се върнал отново в Цариград, [Цимисхий се връща от походите си в Сирия и Финикия] тръгнал на поход чак до Дунава [през пролетта на 971¹²²/2¹²³ Цимисхий потеглил срещу Преслав, защитаван от войските на Светослав, който действал в съюз с българите], избил много хиляди татари [Светославовите руси] и българи, сразил сатрапи и стратежи... Тогава водата в реките се превърнала в кръв, ромеите достигнали до Дунавското крайбрежие... [Цимисхий] започнал с българите голяма война и довел [войските си] до Преслав, голям и многолюден град. Там бил царят на българите с многохилядна войска. Той покорил и тях, и тяхната столица...”¹²⁴

Продължителят на Георги Монах

Как се стига до горе упоменатото събитие. След дългия мирен период с Византия при управлението на цар Петър I настъпва период на войни за защита на българските земи. През 966 г. българско пратеничество, което приема годишния данък, се появява при Никифор II Фока, когато императорът празнува победата си над арабите. Последният изразява агресивно поведение и организира демонстративен поход в 967 г. Византия предприема политика, при която подкупва княз Светослав Игоревич да нападне България, и през 968 г. руско-нормански

¹²² Васил Гюзелев, Росица Панова, Георги Николов и др. учени отнасят похода през 971 г. (Гюзелев, В. *Столиците на България – средновековните и днешната*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 2000, с. 21; Панова, Р. *Промяна в картината на света. Средновековните столици Велики Преслав и Търновград*. - В: *Исторически преглед*, кн. 1-2, София: БАН, 2003, 75-79; Николов, Г. *Цар Самуил*, София: изд. „Захарий Стоянов”, 2016, с. 34).

¹²³ Васил Златарски, Петър Мутафчиев отнасят похода през ранната пролет на 972 г. (Кедрин-Скилица – Кратка история. – В: *ГИБИ*, VI, 1965, с. 263; Мутафчиев, П. *История на българския народ*, София: изд. на БАН, 1992, с. 221).

¹²⁴ Продължителят на Георги Монах. – В: *ГИБИ*, VI, 1965, 153-154.

дружини (60 000 войни) започват настъпление срещу българите. Последните с помощта на печенезите принуждават Светослав да се изтегли от страната. На следващата година князът повтаря своя поход срещу България и окупира Североизточна България и Преслав. Светослав се установява в Дръстър и налага на българите нежелан и неравноправен „съюз”. Борис II формално запазва властта и хазната си под контрола на руски гарнизон.¹²⁵

Киевският княз прави неуспешен опит за нахлуване в Тракия. В резултат гражданите на Пловдив отхвърлят „съюза” му с Борис II, защото са потърпевши от развоя на събитията. За пръв път след 811 г. ромеите проникват във „вътрешната област” на царството, когато в началото на април 971 г. новият император Йоан Цимисхий (969-976) преминава балканските проходи.¹²⁶ Учените са разединени, според В. Златарски Велики Преслав пада на 5 април 972 г.¹²⁷, а по думите на Георги Николов: „Въпреки храбрата отбрана на бранителите, след двудневна обсада градът паднал във византийски ръце (13 април 971).”¹²⁸ В опожарената столица Цимисхий приветства Борис II като „владетел на българите”. Светослав капитулира. Българският цар е пленен от императора на византийците, а в България са поставени гарнизони и византийска администрация.¹²⁹ В своята „Кратка история” хронистът Йоан Скилица известява: „След като градът [Велики Преслав] бил превзет, скитите побягнали към теснините, но били хващани и избивани, а жените и децата били заробвани. Заловен бил с жена си и децата си и царят на българите

¹²⁵Лазаров, И., Павлов, Пл., Тютюнджиев, И. *История на България : Ч. I. Средновековие. Българските земи под османска власт : (VII–XVIII в.)*, Велико Търново: изд. „Слово”, 1995, с. 53.

¹²⁶Пак там, с. 53.

¹²⁷Кедрин-Скилица – Кратка история. – В: *ГИБИ*, VI, 1965, с. 266.

¹²⁸Николов, Г. *Цар Самуил*, с. 35.

¹²⁹Лазаров, И., Павлов, Пл., Тютюнджиев, И. *История на България : Ч. I. Средновековие. Българските земи под османска власт : (VII–XVIII в.)*, 53-54.

Борис, който носел отличията на царската власт, и после бил отведен при императора”.¹³⁰ След пленяването на българския владетел, той е принуден да сваля знаците на царската власт. Йоан Цимисхий осъзнава, че няма възможност и време да унищожи напълно цяла България, затова посредством тази церемония се опитва да убеди себе си и света, че крахът на Българското царство е окончателен.¹³¹ След покоряването на Преслав и пленяването на Борис Продължителят на Георги Монах пише за триумфа на византийския император: „...и се върнал с голяма победа в Цариград”¹³², а за съдбата на разрушената столица разбираме от хронистите: „Императорът възстановил завладения град [Преслав] и поставил силна стража. После доставил съестни продукти в изобилие и след като отпразнувал празника Възкресение и преименувал града на своето име Йоанопол, потеглил на другия ден...”.¹³³ За да бъде покорена България, е нужен още около половин век, което разкрива, че българите във всички краища на страната имат силно народностно чувство и се стремят да съхранят териториалната си цялост, въпреки превземането на техния столичен център и „отстраняване” на владетеля им.

Българският патриарх Дамян в Дръстър успява да се спаси от плен и се насочва към свободната част на България. Той отсяда в **Триадица** (София). Предполага се, че този град е седалище на бащата на Комитопулите и столица през 972 г.¹³⁴ Историкът Пламен Павлов предава събитията така: „В 971 г., след като завладял Дръстър, император Йоан Цимисхий свалил Дамян от престола. Навярно без да дочака своето

¹³⁰ Кедрин-Скилица – Кратка история. – В: *ГИБИ*, VI, 1965, с. 265.

¹³¹ **Войнов, М.** *Преслав, Средец, Охрид – три средновековни престолни града на български царе и патриарси.* – В: Исторически преглед, кн. 4, София: БАН, 1968, с. 72.

¹³² Продължителят на Георги Монах. – В: *ГИБИ*, VI, 1965, с. 154.

¹³³ Кедрин-Скилица – Кратка история. – В: *ГИБИ*, VI, 1965, с. 266.

¹³⁴ **Войнов, М.** *Преслав, Средец, Охрид – три средновековни престолни града на български царе и патриарси,* с. 74.

сваляне, той избягал в Западното българско царство и продължил да управлява подчинената част от своя диоцез от Средец (София)”.¹³⁵ Павлов изтъква, че „присъствието на българския патриарх във временната столица на царството придава нужната легитимност на Давид, Мойсей, Арон и Самуил като колективно наместничество, управляващо от името на пленения цар...”.¹³⁶

На този етап Византия не налага своята власт в югозападните български области, където българското болярство се чувства свободно. Лишена от своя цар, в този край България продължава да съществува, а родният патриарх изпълнява своя дълг към отечеството в свободна България. През 973 г. в Кведлинбург се явяват пратеници при германския император Отон I, представители на традиционната българска държава. Дипломатическият акт е осъществен от България, а не някаква новообразувана държава.¹³⁷ Пламен Павлов пише: „С почти пълна сигурност тази мисия е изпратена в Германия от правителството на Комитопулите, макар да са предлагани и други решения (Борис II, управителите на неокупирани от Византия отвъддунавски земи...)”.¹³⁸ Чрез дипломатическата мисия се декларира съществуването на България като суверенна държава и се търси германска подкрепа, защото Отон I и Византия са в сложни отношения. Българо-германското сближение не се осъществява, тъй като след месец Отон I умира и неговият наследник поддържа добри отношения с византийския император. Комитопулите разчитат предимно на собствените си български сили, тъй като няма данни и за унгарска помощ.¹³⁹

¹³⁵ Павлов, Пл. *Векът на цар Самуил*, София: изд. „Изток-Запад”, 2014, с. 89.

¹³⁶ Пак там, с. 91.

¹³⁷ Войнов, М. *Преслав, Средец, Охрид – три средновековни престолни града на български царе и патриарси*, с. 73.

¹³⁸ Павлов, Пл. *Векът на цар Самуил*, 91-92.

¹³⁹ Пак там, с. 92.

Според медиевиста Г. Николов за известно време **Воден**, **Мъглен** и **Преспа** имат ролята на средища на Българското царство и Българската църква, а в периода 976-991 г. столица на Българската държава е крепостта **Скопие**, където е резиденцията на цар Роман-Симеон.¹⁴⁰

През 991 г. Василий II успява да разбие Самуил. Византийският император залавя българския цар Роман. Държавната власт приема Самуил, който става „самовластен господар на българите“.¹⁴¹ След възцаряването на Самуил **Охрид** става първа столица на Българското царство, успоредно с това той установява своята резиденция в Преспа.¹⁴²

„Дворците на царете на България” в Охрид, за които пише Йоан Скилица (XI в.) са построени на хълма, който е разположен край Охридското езеро. Те представляват самостоятелна укрепена цитадела, замък в градска среда. Тук се намира и хазната на Българското царство. В подножието е разположен самият град Охрид, обграден с крепостна стена. Тук живее обикновеното население. Прекосява се целият град, за да се достигне до дворците. Пред тях е оставено пространство за площад. Наложена традиция във Велики Преслав за обединяване на столичната царска резиденция с патриаршеската е изоставена. Крепостта и подградието на Охрид стават средоточие на политическия живот в страната.¹⁴³

Преспа се изявява като втори център-резиденция на Самуил. Тук се намират дворците на владетеля, както и резиденцията и катедралната църква на патриарх Герман-Гаврил („светителствувал във Воден и

¹⁴⁰ **Николов, Г.** *Цар Самуил*, с. 129.

¹⁴¹ **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, с. 332.

¹⁴² **Николов, Г.** *Цар Самуил*, 129-132.

¹⁴³ **Гюзелев, В.** *Столиците на България – средновековните и днешната*, 22-24; **Николов, Г.** *Цар Самуил*, с. 130.

Преспа”). Градът е труднодостъпен. Той се издига от религиозно-култов център в представителна царска резиденция. В патриаршеската катедрала „Св. Ахил” е открит гробът на цар Самуил от гръцкия археолог Н. Муцопулос.¹⁴⁴

Паралелно с двете основни средища – Охрид и Преспа, се вплитат имената на резиденции – замъци и дворци, които са свързани с живота на българските царе и членове на техните семейства. Те са предназначени за временно местопребиваване на владетелите и техните сподвижници при военни мисии, същевременно изпълняват функциите на места за развлечения и ловувания на царя.¹⁴⁵ Владетелски резиденции са:

- **крепостта Сетина**, в която Самуил има дворци;
- малката **крепост Воден** – разположена е на стръмни скали, извисяваща се над Островското езеро, в която известно време пребивава българският патриарх, а след двукратното ѝ превземане през 1002 и 1015 г. от византийския император Василий II последният я използва като място за отдих;
- **крепостта Битоля** – тук се намират дворците на цар Гаврил Радомир (1014-1015), които са опожарени по заповед на византийския император през 1014 г. Битолският надпис на Иван Владислав (1015-1018) от края на 1015 г. съобщава за възстановяването на крепостта;
- през 1018 г. престолонаследникът Пресиан се укрепява в царската резиденция **Проница** (в планината Томор, Албания). Тя има прекрасни дворци с градини и места за удоволствия. Средищно място в тази резиденция заема високият и здрав укрепен замък.

¹⁴⁴ **Гюзелев, В.** *Столиците на България – средновековните и днешната*, 22-24;
Николов, Г. *Цар Самуил*, с. 22.

¹⁴⁵ **Пак там**, с. 22.

След превземането на Охрид през 1018 г. синовете на Иван Владислав – Пресиан, Алусиан и Аарон се оттеглят тук. Впоследствие те доброволно се предават на византийския император и защитата на резиденцията поема Самуиловият войвода Ивац, опитващ се да я превърне в средище на последната съпротива на българите срещу византийските завоеватели.¹⁴⁶

„Кратката история” на Георги Кедрин – Йоан Скилица остава сведения за съдбата на Охрид и царското семейство след 1018 г.: „Охрид бил главен град на цяла България, там се издигали и дворците на царете на България и се съхранявали богатствата им. Като отворил [съкровищниците], императорът намерил много пари, корони с бисери, златотъкани дрехи и 100 кентанария сечени пари от злато; всичко това той изразходвал за заплата на войската си. И тъй като поставил за управител на града патриций Евстатий Дафномил и му дал сигурна стража, той се върнал в лагера си. [Там] приел доведената при него жена на Иван Владислав с тримата ѝ синове и шест дъщери. Тя водела със себе си и един незаконен син на Самуил, и две дъщери и пет синове на Самуиловия син Радомир... Мария имала още трима синове от Иван, но те били успели да избягат в планината Тмор [дн. Томор в Албания], която е най-високата от Керавнийските планини”.¹⁴⁷ Тази история се припокрива и с данните от хрониста Михаил Глика (XII- XIII в.), който заявява в своята „Летопис”: „Той [Василий II] завладял и самия Охрид, в който се намирили дворците на българите. От него той взел много богатства, именно скъпоценни камъни, бисери и 100 кентанария злато. След всичко това той отишъл в Атина и отдал на Богородица благодарствените дарове по случай победата и като украсил храма с

¹⁴⁶Гюзелев, В. *Столиците на България – средновековните и днешната*, 22-23; Николов, Г. *Цар Самуил*, с. 132.

¹⁴⁷ Кедрин-Скилица – Кратка история. – В: *ГИБИ*, VI, 1965, с. 291.

много блестящи и скъпи дарове, върнал се в Константинопол... Напред вървяла Мария, жената на Владислав, дъщерите на Самуил и останалите българи.”¹⁴⁸

След покоряването на България от Василий II през 1018 г. Охрид губи значението си на политически център. Византийският император разрушава крепостните стени и царските палати в града, предвещавайки, „че дворците на българските царе в него може да станат голям център на въстание”. Охрид става средище на преобразуваната в архиепископия Българска патриаршия, чийто църковен предстоятел се титулува „архиепископ на Първа Юстиниана и на цяла България”. „Българските дворци” в Преспа са опустошени за последен път от алеманите и франките, участващи при потушаване на българско въстание през 1072 г. През византийското владичество XI-XII в. те са включени в административното деление на империята. Главно място заема катепанатът България, обхващащ западните и югозападните български земи, като военно-политическото му средище се мени често (предимно то се намира в Скопие и Средец). Политически и стопански центрове на източнобългарските земи са Дръстър, Велики Преслав и Пловдив, Каварна, Несебър и др. Българската държава попада под управлението на чуждия административен апарат, което променя съдбата на българските земи.¹⁴⁹

* * *

Походът на византийския император Йоан Цимисхий от 971/2 променя съществено историята на Българското царство, а тази промяна е започната още с нашествията на киевския княз Светослав. След като

¹⁴⁸ Михаил Глика – Летопис. – В: *ГИБИ*, X, 1980, 116-117.

¹⁴⁹ **Гюзелев, В.** *Столиците на България – средновековните и днешната*, с. 23-24; **Николов, Г.** *Цар Самуил*, 130-132.

окончателно изгубват своя столичен център Велики Преслав, българите съхраняват националната си идентичност в пределите на цялото царство и въпреки пленяването на законния цар Борис II, те запазват своята държавност в свободна България с помощта на духовенството и синовете на комит Никола. Настъпва период на борба за съхраняване на правото за съществуване на политическата карта на света. Столиците и резиденциите до 1018 г. се менят често, тъй като се търси стабилен център, от който да се възстанови целостта на Българската държава.

III. Глава втора: Столиците през епохата на Второто българско царство

III.1. Велико Търново

„Варварският цар (Баязид), който се беше възгордял с победите си и със завладяването на много народи, реши – доброненавистникът – да разори града (Търново), понеже беше слушал, че той е много голям, красив и укрепен със стени, че местоположението му е такова, че мъчно би се завладял, защото освен със стени, достатъчно е защитен природно, а освен това, че има големи богатства и многобройно население и че е прочут както с църквите си, така и с царските сгради.“¹⁵⁰

Гр. Цамблак

История

Град Велико Търново има дълга история. Той е бил заселен още от древността. На хълма Трапезица са открити останки от каменно-медната епоха, а на Царевец от края на бронзовата, както и през халцат и латен (двата периода на желязната епоха). Тракийските племена кробизи и узди-цензи са най-ранните обитатели, които са търгували с егейския свят. Старото селище продължава през късната античност IV-VIII в., а впоследствие се трансформира в славяно-българско.¹⁵¹

През X-XI в. населението започнало да нарича града с топонима Търнов. В историческите извори името му става известно със събития от 1190 г. Византийските източници го описват като „градче“ Стризанос или Триванос, Стриванос; старобългарските извори – Тръновъ или Триновъ,

¹⁵⁰ **Овчаров, Т.** *Археологическа характеристика на Второто българско царство, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 2004, 40-41.*

¹⁵¹ **Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов.** *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград, София: ДИ „Септември”, 1980, с. 138.*

а в литературни произведения от XIV в. – Торвен. Относно произхода на наименованието Търнов съществуват няколко хипотези – тюркски (прабългарски) произход на името от „tugun” – „управител”, „княз”; латински – turis (кула, замък); славянски от „трън” (трънливо място или в преносно значение „непревземаем”, „недостъпен”) и други. Най-много поддръжници има последната теория.¹⁵²

През X-XI в. селището е било разположено на хълма Царевец и с времето се разраства.¹⁵³ Топографският облик на град Търнов в столичния му период се разпростира на трите хълма Царевец, Трапезица и Момина крепост, както и техните склонове покрай река Янтра.¹⁵⁴

При династията на Комнините през XII в. Търнов и земите край града са поземлено имение на братята Асен и Петър.¹⁵⁵ Въстанието на първите Асеновци от 1185 г. освобождава България от византийско иго и като главен политически и духовен център на българите е определен град Търново.¹⁵⁶ Изборът предвещава неговия бъдещ просперитет и ускорена урбанизация. Владетелите му се стремят да го превърнат във „втори Цариград”.¹⁵⁷ Основната идеологема, която преобладава в културния живот на града, е утвърждаването на българската държавност, изразяваща се в: реконструкцията на хълма Царевец, приемствеността

¹⁵² **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 2015, с. 118.

¹⁵³ **Пак там**, с. 118.

¹⁵⁴ **Овчаров, Т.** *Археологическа характеристика на Второто българско царство*, с. 42.

¹⁵⁵ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, с. 119.

¹⁵⁶ **Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов.** *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, с. 138.

¹⁵⁷ **Долмова-Лукановска, М.** *Търново 1259/1260 г. през погледа на великия логотет Георги Акрополит. – В: Пътуванията в средновековна България*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 2009, с. 254.

между Първото и Второто българско царство, възхвалява на столичния град, утвърждаване на владетелската институция...¹⁵⁸

През столичния си период Търновград се превръща в най-значимия политически и стопански център на България. Седалището на духовната власт е разположено именно там. В периода XII-XIV в. се развива значителна културна дейност. Търново се превръща в мащабен книжовен и просветен център, който разполага със своя книжовна и живописна школа.¹⁵⁹

Религията е неотменна част от духовния живот на българина. През 1235 г. е възстановена Търновската патриаршия и призната от Рим, Константинопол, Александрия, Антиохия и Йерусалим, т.е. всички древни християнски патриаршии. Църковният глава в Търново заема ключова роля в източното православие.¹⁶⁰ „Търново – трети Рим”, в политически аспект, се заражда след падането на Константинопол през 1204 г. в ръцете на латинците и събитието от 1235 г., но след политическата криза от последната трета на XIII в., във връзка с татарското нашествие, се слага край на всякакви вселенски претенции на българския „Цариград”.¹⁶¹

При управлението на Иван Александър (1331-1371) Българското царство изживява период на духовен разцвет, развитие на просветата и културата. По заръка на българския владетел е направен уникален превод на Манасиевата хроника. Преводачът, българин по произход, извършва паметен подвиг, тъй като „никой друг славянин от Средновековието или

¹⁵⁸ **Панова, Р.** *Столичният град в културата на средновековна България*, София: УИ „Св. Климент Охридски”, 1995, 150-151.

¹⁵⁹ **Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов.** *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, с. 138.

¹⁶⁰ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, с. 125.

¹⁶¹ **Панова, Р.** *Столичният град в културата на средновековна България*, с. 165.

от по-късно време не се е осмелил да повтори неговото дело”, както пише покойният Иван Дуйчев (безспорен специалист по средновековна българска история). Преводачът променя оригинала, като възхваляванията на Цариград и император Мануил I Комнин са нагодени към столичния център Търново и българския владетел Иван Александър: „И това прочее се случи на стария Рим. А нашият нов Царевград (Търново) процъфтява и расте, укрепва и се подмладява. Нека и до край да расте – ей царю, който царуваш над всички, – като има такъв светъл и светоносец цар, великия господар и прекрасния победоносец, произхождащ от корена на преизящния цар на българите Иван Асен, сиреч Александър – прекроткия и милостивия, монахолюбивия, кърмителя на нищите и великия цар на българите, чиято власт нека безбройни слънца да измерят.” Съществуват два известни родни преписа на въпросния превод, които са от времето на Иван Александър, чрез този неповторим труд се показва приемствеността на Търново от Константинопол и се издига идеята за Търново – трети Рим, която впоследствие се пренася в Москва.¹⁶²

През 1393 г. се променя картината на света, когато османската власт превзема град Търново. Българският владетел Иван Шишман (1371-1393) отсъства от столицата и защитата на селището остава в ръцете на патриарх Евтимий, който е прокуден в Македония.¹⁶³ Така приключва 208-годишната история на селището като столичен център на българите през Средновековието.

До 1878 г. той е един от средно големите градове в пределите на Османската империя. По сведение на френския геолог Ами Буе през II

¹⁶² Дуйчев, И. *Миниатюрите на Манасиевата летопис*, София: изд. „Български художник”, 1964, 24-25.

¹⁶³ Панова, Р. *Промяна в картината на света. Средновековните столици Велики Преслав и Търновград*. - В: *Исторически преглед*, кн. 1-2, София: БАН, 2003, 75-79.

пол. на XIX в. има около 12 000 жители.¹⁶⁴ В днешно време Велико Търново е един от добре развитите градове в България, което е предопределено от неговия потенциал, възможности и стратегическо географско положение, т.е. качества, оценени от нашите деди по време на заеманата от селището важна позиция, а именно главен столичен център на Второто българско царство.

Археология на столичния град

Средновековният град Търнов става образец за другите градове в България през XII-XIV в. Той е градска структура на затворените пространства.¹⁶⁵ Византийският хронист Никита Хониат отбелязва, че Търново е „... най-недостъпният, както и най-красивият от всички градове на Хемус, ограден със здрави крепостни стени, разделен от река и построен на върха на планината”.¹⁶⁶ Преминаването между укрепените пространства става през порти и надвратни кули, а посредством тях се влиза в културния ареал на акуратен свят – проекция на божествения промисъл.¹⁶⁷

Градът се оформя като затворено пространство, до голяма степен поради крепостната стена. Спрямо нея са ориентирани и ранните жилищни квартали: в цитаделата на Царевец – покрай северозападната крепостна стена и прилежащия склон, на Трапезица – покрай югоизточната крепостна стена на цитаделата.¹⁶⁸

¹⁶⁴ БАН. *Енциклопедия „България“*, т. 1, София: БАН, 1978, с. 626.

¹⁶⁵ Бараков, В. *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, с. 142.

¹⁶⁶ Овчаров, Т. *Археологическа характеристика на Второто българско царство*, с. 40.

¹⁶⁷ Бараков, В. *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, с. 142.

¹⁶⁸ Пак там, с. 142.

Хълмът Царевец (*фиг. 5*) има съществена роля, тъй като той е духовен и административен център на Търново. Характеризира се със силна крепостна стена, гъсто застроени жилищни сгради, голям брой църкви.¹⁶⁹ Втората половина на XII в. е изградена владетелската, а към края на XII – началото на XIII в. – архиепископската/патриаршеската резиденции. Двете образуват ядрото на града. Към първата води и единствената улица.¹⁷⁰

През втората половина на XII-XIII в. Търнов има укрепено и неукрепено подградие: при крепостната стена до река Янтра – занаятчийски квартал, който е свързан с металургично производство на сурово желязо, и квартал около църквата „Св. Димитър“, около нея през XIII в. процъфтява обширен комплекс от манастири.¹⁷¹

Иван Асен II (1218-1241) трансформира селището от провинциален военен център в столичен град, по модел на византийските градове от своето съвремие. Ремонтна и преизградена е крепостната стена на цитаделата на Царевец. Към царската резиденция (тя също е застроявана наново втората четвърт на XIII в.) е ориентирана и новата главна улица на града, която води началото си от преустроенния комплекс на главния вход на Царевец и завършва при най-големия столичен квартал – на северозападния склон и „Лобната скала“. Построени са две нови порти: „Малката“ и „Френкхисарската“.¹⁷²

Площад с представителни функции е оформен на север от Двореца на Царевец, състоящ се от три сгради от запад и север и църква № 4 от изток. В началото на XIII в. северно от площада е изградена църква

¹⁶⁹Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов. *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, с. 139.

¹⁷⁰Бараков, В. *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, с. 142.

¹⁷¹Пак там, с. 142.

¹⁷²Пак там, с. 143.

№ 5, която е идентична по план с дворецовата църква „Св. Петка” и патриаршеския храм „Възнесение Господне”. Според Й. Алексиев, именно в църква № 5 през 1211 г. се провежда съборът против богомилите, свикан от цар Борил.¹⁷³

Средновековната столица се разпростираше между Царевец и Трапезица и в приречните ивици на Янтра, северно, източно и южно от Царевец и южно и западно от Трапезица. Част от тези квартали са включени в общата крепостна система, чрез външни крепостни стени. Подградието/външния град (приречните квартали) се защитаваха от отвесни скали. Най-важната част на подградието се намирала между двата хълма, като се наричала „Нов град”. При Иван Асен II били построени крепостните стени към Янтра.¹⁷⁴

В укрепеното подградие при р. Янтра след 1230 г. се изгражда мемориалната и царска църква „Св. Св. 40 мъченици”, която от 1235 г. е манастирска черква. Голям светски некропол около храма възниква през втората половина на XIII в. В него са погребвани хора от аристокрацията и столичното население.¹⁷⁵ В квартала „Нов град” са разположени седем средновековни църкви – Иван Рилски, Апостоли Петър и Павел, Богородица Темниска, Четиридесет мъченици, Петка Епиватска, Георги Победоносец, Димитър Солунски, разкриващи голямата гъстота на населението и духовния подем на нацията.¹⁷⁶

Здраво укрепените цитадели на Царевец и Трапезица издържат обсадите на татарите от 60-70-те год. на XIII в., но подградието на града

¹⁷³ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, с. 143.

¹⁷⁴ **Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов.** *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, с. 141.

¹⁷⁵ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, с. 144.

¹⁷⁶ **Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов.** *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, с. 141.

е превзето и опустошено. При управлението на цар Теодор Светослав (1300-1321) започва нов период в развитието на града. Предприема се мащабно строителство по обновяване на крепостната стена в цитаделата на Царевец. Като цяло се възстановява живота на столичния град след татарските набези и се разраства жилищното строителство, поради нарастващия брой население.¹⁷⁷

В средата на XIV в. са преустроени резиденциите на владетеля и патриарха в Царевец. Те са подсилени с нови четириъгълни кули. Във вътрешния двор на Патриаршията се изграждат нови представителни сгради – жилище и канцелария, а в Двореца – водохранилище и нова тронна палата при управлението на цар Йоан-Александър (1331-1371).¹⁷⁸ Лондонското евангелие е невероятен образец на дейността на търновската миниатюрстична школа, което съдържа 352 миниатюри и прославя горе упоменатия владетел.¹⁷⁹

В Търнов се е развивал динамичен, професионален и разнообразен стопански живот. Археологическите разкопки показват, че в столицата са работили майстори железари, ковачи, каменоделци, оръжейници, кожари, грънчари, златари и др. Производството им е отговаряло на потребностите на двореца, църквата и другите феодални центрове.¹⁸⁰

През 70-те години на XIV в. са последните строителни мероприятия в столичния град. Всички квартали в подградието са включени в обща отбранителна система чрез напречни крепостни стени, защото османското нашествие не подминава и Търнов. През 1393 г.

¹⁷⁷ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, 144-145.

¹⁷⁸ **Пак там**, с. 145.

¹⁷⁹ **Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов.** *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, с. 147.

¹⁸⁰ **Пак там**, 149-150.

градът е превзет. На следващата година голяма част от жителите столицата са насилствено изселени в далечни земи. Търновската Патриаршия е отстранена. Постепенно селището изменя своята структура в духа на чуждата култура и влияние.¹⁸¹ През 1640 г. Петър Богдан Бакшич посещава Търновград и пише относно топографията му: „не е възможно да се опише неговото положение, бидейки направено непревземаемо от самата природа, първом от една река, назована Иетар (Янтра), която прави обиколка и образува три острова, но не са острови, а полуострови и върху тези три острова са съградени три града”.¹⁸²

* * *

Географското разположение на града предопределя неговия външен облик и вътрешно устройство. Няколко отделни части са очертани от условията на терена, но те са свързани помежду си. Търновград може да се разглежда като град-хълм, в който градското ядро, стопанската зона и жилищните квартали са в определена функционална връзка.¹⁸³

Основните фактори, предопределящи избора на Асеновци за превръщането на селището в столичен център на българите през Средновековието, са:

1. Политическият – след неуспешния опит да превземат старата столица водачите на въстанието установили, че в Търновград е започнал бунтът, който довежда до промяна в бъдещето на народа.
2. Фамилният – тук се намирали и родовете им владения.

¹⁸¹ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, 145-146.

¹⁸² **Овчаров, Т.** *Археологическа характеристика на Второто българско царство*, с. 41.

¹⁸³ **Панова, Р.** *Столичният град в културата на средновековна България*, с. 143.

3. Стратегическият (географският)– градът е разположен върху хълмове, между които тече р. Янтра, освен това е природно укрепен и може лесно да бъде защитаван.¹⁸⁴

След 167 г. византийско иго братята Асен и Петър освобождават българския народ от чуждо държавно влияние. Столичен център на новоосвободените земи става Търнов. Владетели като Калоян и Иван Асен II продължават делото на своите деди по изграждане на държавността и нейните символи. Търнов попада в ползрението на целия християнски свят и просперира със значителни темпове за времето си.¹⁸⁵ Съдбата предава града в ръцете на друга нация. Османската империя успява да завоюва българската столица през Средновековието. Въпреки своята участ Велико Търново е освободен и се възстановява в духа на християнската култура, за да просъществува и до днес, като неотменна част от целостта на България.

¹⁸⁴Панова, Р. *Столичният град в културата на средновековна България*, 141-142.

¹⁸⁵Бараков, В. *Градът във Второто българско царство : раждане, типология и структура*, с. 125.

III.2. Видин

„Страната между Дунав и Морава била някога във владение на двама – брат и сестра. Братът се казвал Ниша, а сестрата – Вида. Те си поделили страната така, че Вида получила придунавската област, а Ниша покрайнината на Нишава и Морава. След това Вида построила на десния бряг на Дунава град Видин, а брат ѝ – град Ниш на р. Нишава”.¹⁸⁶

(Легенда от народа)

История

Видин е град с многовековно, изпълнено с обрати и повратности минало. В околността има останки от поселения през новокаменната и бронзовата епоха (V-II хил. пр. н. е.).¹⁸⁷ Към средата на първото хил. пр. Хр. траките поставят началото на живот в днешната му територия.¹⁸⁸ Във Видинския край през този период живеели племената мизи и трибали, а по течението на р. Тимок – племето тимаки.¹⁸⁹ След тоталното включване на Балканския полуостров в пределите на Римската империя през I век римляните изграждат дунавска укрепена граница, наречена лимес. Върху старото тракийско селище през този период израства римската крепост Бонония^{190, 191}, която заема площ около 200 декара и се разпростира в централната част на сегашния квартал Калето.¹⁹²

¹⁸⁶ **Ников, П.** *История на Видинското княжество до 1323 година*. – В: Годишник на Софийския университет, книга XVIII, София: печатница „П. Глушков”, 1922, с. 4.

¹⁸⁷ **Атанасова, Й., Н. Георгиев, П. Михайлов.** *Видин*, София: изд. „Български художник”, 1968, с. 5.

¹⁸⁸ **Гергова, В.** *Щрихи от историята на Видин*. – В: Исторически преглед, книжка 1-2, София: Институт по история при БАН, 2001, с. 190.

¹⁸⁹ **Атанасова, Й., Н. Георгиев, П. Михайлов.** *Видин*, с. 5.

¹⁹⁰ Името на Бонония идва от корена *вон* (от келтски произход) – в превод *голям, добър, велик* (има се предвид, че крепостта е здрава).

¹⁹¹ **Гергова, В.** *Щрихи от историята на Видин*, с. 190.

¹⁹² **Атанасова, Й., Н. Георгиев, П. Михайлов.** *Видин*, с. 6.

През V-VI век авари и хуни унищожават много дунавски градове.¹⁹³ Бонония е спомената в изворите за последен път през VI векот Теофилакт Симоката, а Бдин е отбелязан за пръв път през X век.¹⁹⁴ Въз основа на археологическите открития и разкопки се предполага, че българите и славяните заварват мъртво, а не живо селище. Античното му име славяните научават от старото местно население като топоним на разрушен вече град.¹⁹⁵

Геостратегическото положение на града, както и историческите повратности предопределят динамичното му развитие. Историческите извори за неговата съдба през Първото българско царство не са малко – Анонимната унгарска хроника, житието на св. Герхард, Йоан Скилица. Сведенията на последния автор разкриват, че Бдин през IX-XI в. е най-важната крепост в Северозападна България (*фиг. 6*), защото Василий II „го превзел със сила след цели осем месеца обсада“. Ранносредновековната крепост на Бдин е по-голяма и по-добре укрепена от замъка „Баба Вида“.¹⁹⁶

През Втората българска държава градът запазва своите отбранителни функции и сила, тъй като отблъсква нападенията на татари, кумани, маджари и др.¹⁹⁷ „Баба Вида“ в днешния си вид е изградена през XIII-XIV век, но липсват сведения кога крепостта е била преустроена във феодален замък. След 1185 г. Бдин за известно време все още е под властта на Византия. През 1194 г. Исак II Ангел получава обещание от

¹⁹³ Атанасова, Й., Н. Георгиев, П. Михайлов. *Видин*, с. 6.

¹⁹⁴ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, Варна: Книгоиздателство „Георги Бакалов“, 1981, с. 103.

¹⁹⁵ Колектив. *Известия на народния музей – Варна*, книга IV, Държавно издателство - Варна, 1968, с. 45.

¹⁹⁶ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 103-105.

¹⁹⁷ Атанасова, Й., Н. Георгиев, П. Михайлов. *Видин*, с. 6.

унгарския крал Бела III да изпрати през града помощ срещу българите, а при цар Калоян селището е било вече в границите на Търновското царство.¹⁹⁸

Историята е непредсказуема, така в духа на сепаратизма и поради вътрешните междуособици в България Бдинската област се отцепва от Търновското царство. Влиятелни боляри-отцепници владеят Бдин и областта от втората половина на XIII в., като Ростислав Михайлович, Яков Светослав и деспот Шишман (управлява от 1277 до 1312 г.). Неговият син Михаил Шишман в годината 1323 е избран от болярския съвет в Търново за български цар, за да постави началото на последния български владетелски род. Иван Александър (1331-1371 г.) лишава по-големия си син от търновския престол и за да го компенсира, му дава Видин.¹⁹⁹ В историографията са посочени различни дати за това събитие. Едни учени пишат: „С подялбата на държавата от Иван Александър през 1365 г. между двамата му сина Иван Шишман и Иван Срацимир Видинското царство отново се откъснало от Търново.”²⁰⁰, а други: „Бдинското княжество, родово владение на Шишмановци, към 1360 г. получил като собствено царство Иван Срацимир...”²⁰¹ Венелин Бараков потвърждава: „От 1360 г. Бдин и неговата област се превръщат в апанажно владение на Йоан Срацимир (1360-1396)”²⁰², а в книгата си „1000 страници България” Румяна Николова и Николай Генов открояват: „По онова време търновският цар Иван-Александър поверява

¹⁹⁸ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 105/107.

¹⁹⁹ Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида”, 2018, с. 40.

²⁰⁰ Атанасова, Й., Н. Георгиев, П. Михайлов. *Видин*, с. 6.

²⁰¹ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, с. 108.

²⁰² Бараков, В. *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 2015, с. 147.

управлението на Видинското деспотство на своя син от първия си брак с еврейката Сара-Теодора, Иван-Срацимир. Той обаче се отцепва и през 1355 г. създава Видинското царство”.²⁰³ Семейната обстановка в българския царски двор отделя Видинското царство, но то все още се нуждае от Търново. Унгарският крал Людовик I д'Анжу (1342-1382 г.) през 1365 г. обсажда Бдин и го превзема успешно, а владетелят му – Иван Срацимир е пленен, но неговият баща с помощта на Владислав Влайку (влашки воевода) прогонва унгарците през 1369 г.²⁰⁴ Иван Срацимир отново заема трона, а след 1371 г. се обявява за независим и в документацията се нарича цар на българите.²⁰⁵

Владетелят на Бдинското царство става васал на султан Мурад I, а впоследствие приема и турски войски в столичния си център.²⁰⁶ При похода на унгарския крал Сигизмунд през 1396 г. Иван Срацимир предава града в ръцете на кръстоносците.²⁰⁷ Силите на Османската империя се оказват огромни, та и войските от предпоследния голям кръстоносен поход в Средновековието не успяват да спрат нашествието на друговерците в битката при Никопол през 1396 г. Панайот Панайотов уместно умозаклучава: „Поражението на кръстоносците при Никопол решава съдбата на Видинското царство”.²⁰⁸

Учените са разединени по въпроса кога е покорено Бдинското царство. Ясен Ценов пише: „След разгрома на Сигизмунд при Никопол османският владетел Баязид I се насочил към Бдин, пленил с измама Иван

²⁰³ **Николова, Р., Н. Генов.** *1000 страници България*, София: изд. ”Сиела Норма” АД, 2013, с. 33.

²⁰⁴ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, 40-41.

²⁰⁵ **Атанасова, Й., Н. Георгиев, П. Михайлов.** *Видин*, с. 6.

²⁰⁶ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 41.

²⁰⁷ **Кузев, Ал., В. Гюзелев.** *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 108-109.

²⁰⁸ **Панайотов, П.** *История на България. Българско средновековие: Извори, факти, мнения*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 1998, с. 502.

Срацимир и така окончателно покорил Видинското царство през 1396 г.”.²⁰⁹ Според П. Николов-Зиков походът срещу Бдин е организиран през 1397 г. Той се уповава на сведения от Българската анонимна хроника от XV век, както и по данни от влашкия монах Михаил Мокса и твърди, че не се говори за унищожаване на Бдинското царство, а само че Срацимир е подчинен и направен данъкоплатец. Николов-Зиков е склонен да приеме, че видинският цар не е убит в Бурса, а е попаднал в плен. Нещо повече, той подкрепя тезата на Пл. Павлов и Ив. Тютюнджиев, че Бдинското царство продължава да съществува, като на трона застава принц Константин, според него до 1418 г., а според другия кръг учени до 1422 г.²¹⁰

Факт е, че с падането на Бдин окончателно е сразена българската държавност. В ръцете на османците градът отново запазил стратегическото си значение по Долния Дунав, заедно с Никопол и Дръстър. Чуждите владетели правят от Срацимировата държава своя провинция, която играе ключова роля във войните на Османската империя с Унгария и Австрия.²¹¹

През 1442 г. Ян Хуниади напада Видин, но не го превзема, а 37 години по-късно, по данни на османския хронист XVI век Кемал-пашазаде, унгарците опожаряват крепостта. През 1595 г. дунавският град удържа влашкото нападение, а след три години е опожарен от Михаил Витязул (княз на Влашко, а впоследствие и на Трансилвания, и Княжество Молдова). По данни на Михаил градът имал 12 000 къщи.²¹²

²⁰⁹ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 41.

²¹⁰ **Николов-Зиков, П.** *Династията на Срацимировци*, София: „Нов български университет”, 2012, 141-148.

²¹¹ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 42.

²¹² **Колектив.** *Известия на народния музей – Варна*, книга IV, с. 49.

До XVII в. във Видин освен замъка липсва друго укрепление. През първата половина на същия век Хаджи Калфа известява, че в това селище „има крепост и там живее санджакбега”. Във връзка с австро-турските войни в края на XVII и началото на XVIII в. Видин е укрепен с вал и ров, които обграждат целия град. „Баба Вида” оцелява след руско-турските войни за разлика от Русе, Свищов, Никопол и др. Впоследствие крепостта преминава под българско ведомство и е превърната в склад за боеприпаси²¹³, за да се съхрани във времето и да бъде част от най-значимите исторически паметници на националната ни история, защото, както пише известният американски социолог и политолог Самюъл Хънтингтън: „Всяка култура е уникална по рода си, и не бива да се създава скала за превъзходство”.²¹⁴

Археология

Топографията на средновековния град Бдин се променя съществено през първата половина на XIII в. При цар Калоян градът се разширява. Значителни са промените в заварената резиденция на града. Усложнява се укрепителната система и външното устройство на крепостта, която е наследена от Първото българско царство и византийското владичество. Появява се голяма двуетажна сграда с жилищно предназначение, църквата в двора ѝ е преустроена и стенописана. Пръстеновидната система на отбрана е сходна с тази на замъците в Средна Европа и е твърде вероятно изборът ѝ да е направен под унгарско влияние. Суровият грандиозен градеж е близък до замъка на унгарските крале във Вишеград (столицата на Унгария). Поради

²¹³ **Колектив.** *Известия на народния музей – Варна*, книга IV, с. 49.

²¹⁴ *Цитати култура. II* <https://www.crossroadbg.com>,
<<https://www.crossroadbg.com/citati-kultura/>> (06.05. 2019).

географското си положение градът е повлиян от архитектурните достижения на другите нации.²¹⁵

Замъкът е обграден със защитен ров с ширина 12 м и дълбочина 6 метра. Площта на Баба Вида е 9,5 дка. Тя е лесно уязвима за вражески нападения, защото е разположена върху равен терен, поради което преградният ров е ключов. Неговата неправилна четириъгълна форма е със страни по около 70 метра. Сградите вътре са защитавани от две крепостни стени (вътрешна с 9 кули и външна с 2 кули) между, които има външен двор. Единственият вход е от север. Над рова, запълнен с вода от река Дунав, в миналото се е минавало по дървен подвижен мост, който впоследствие е реконструиран като каменен. След входната кула се влиза в първия вътрешен двор. Предполага се, че между двете крепостни стени е имало работилници, складове, навеси, конюшни (леки постройки от дърво). Във вътрешния двор на замъка се влиза през втора кула-порта.²¹⁶

НИМ притежава едно любопитно съкровище, наследено от видинската аристокрация, а именно четири сребърни предмета. Те са открити край с. Дружба (Видинско) и съставляват: чаша, накит за глава (прочелник) и две сребърни гривни. Съкровището е ценен извор за обитателите на Бдин през Средновековието. То се датира от XIV в. и представлява значимо богатство от градската култура през този период.²¹⁷

По време на османското владичество вътрешният двор на замъка е преустроен. През XVIII век крепостта е пригодена за употреба на огнестрелно оръжие. По външната оградна стена, именно от този период

²¹⁵**Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, с. 147.

²¹⁶**Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, 42-43.

²¹⁷**Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, 148-149.

са създадени отвори (амбразури) за пушки и малокалибрени оръдия. Покривите на кулите и тухлените надзидания по вътрешната оградна стена са от края на XVIII и началото на XIX век. Всичко това не позволява да се разбере какви са били сградите във вътрешния двор при Иван Срацимир.²¹⁸

По време на столичния си период през третата четвърт на XIV в. резиденцията на града се променя и заздравява с четириъгълни кули по външния и вътрешния отбранителен пояс. В югозападния ъгъл, във вътрешността на резиденцията, е построена църква № 2. Продължава да се използва църква № 1, като около нея е проучен малък некропол. Върху северозападната крепостна стена е издялан пясъчен блок с релефно изображение на Исус Христос. Релефно изображение на светец воин (представен като конник) присъства върху друг каменен блок, ограден с тухли. Схематично изображение на човешко лице (предполага се, че то е на светец) е върху фасадата на кула № 4. Сакралните символи осигуряват духовна защита и представят Бдинските управители като заместници на Божията власт и божии помазаници. Аристокрацията през този период легитимира своя статут и управление чрез декоративните изображения, като Срацимир има и по-големи амбиции освен самостоятелността на своето царство, а именно – короната в Търново.²¹⁹

Съществува хипотеза, че освен малката дворцова църква има няколко представителни сгради на поне три етажа от столичния период, които са обърнати към двора и пред някои от тях навярно е имало каменни галерии или дървени чардаци. В тези сгради са били покоите на владетеля и неговия род, държавни канцеларии, представителна сграда за приеми и съвещания, както и трапезария, кухня на Бдин, складове, баня,

²¹⁸Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 43.

²¹⁹Бараков, В. *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, 147-148.

държавна хазна и арсенал. Срацимировата кула е строена през XIII-XIV в. и е една от най-запазените части на замъка от този период. Нейната височина е 16 м, а по стените ѝ са съхранени любопитни тухлени украси (орнаменти) – розетки, паници и средновековни надписи. Един от тези надписи е разчетен от Ив. Велков (дългогодишен изследовател на замъка) и според него пише „Шишман”. Тайният изход на замъка е до кулата на Срацимир.²²⁰

* * *

Благоприятстван от своето геополитическо място, Бдин е имал най-силно изразен европейски дух от българските градове в Средновековието. Той трупа опит от развитието на чуждестранните култури и същевременно с това запазва своята идентичност. Иван Срацимир поощрява църковното строителство и просвещението. Видинската книжовна школа получава необходимия за времето си тласък и прогрес, за да се обособи като самостоятелна през втората половина на XIV век. Създадена е царска библиотека, от която са се съхранили два кодекса. Първият е едно „Тетраевангелие”, написано на 23 листа грубо обработен пергамент и преписано по нареждане на митрополит Данаил, а вторият – Бдинският сборник, съхраняван в град Гент (Белгия). Последният е написан по заръка на царица Анна (дъщеря на влашкия воевода Николас Александру в 1360 г.) и е единствен в историята на православната литература.²²¹ Всичко това разкрива духовната култура на българите от Бдинското царство, а материалната им обезпеченост в този

²²⁰Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 43.

²²¹Гергова, В. *Щрихи от историята на Видин*. – В: Исторически преглед, книжка 1-2, с. 195.

период се осигурява от сребърните рудници в Чипровец, разработвани с помощта на саксонци рудари.²²²

Видин е крепост на българщината, на изкуства, просвета и традиции, на свободолюбивия и борчески дух, мост между различни култури и миогледи, та не случайно неговият девиз е „крепост и мост”.²²³ Градът е много значим пункт на транспортната мрежа в региона през вековете.²²⁴ „Баба Вида” устоява на „буриите на историческото минало” и става център, в който се снимат множество български и чуждестранни продукции днес. Провеждат се и традиционно летни театрални дни от 1964 г., когато там е открит летен театър.²²⁵ Всичко това показва, че този замък е избран от Бог, за да служи на нациите през вековете.

²²²Николов-Зиков, П. *Династията на Срацимировци*, с. 133.

²²³Гергова, В. *Щрихи от историята на Видин*. – В: Исторически преглед, книжка 1-2, с. 205.

²²⁴Градева, Р. *На границата на османското пространство*. – В: Исторически преглед, книжка 3-4, София: Институт за исторически изследвания при БАН, 2015, с. 51.

²²⁵Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 43.

III.3. Карвуна

„И след това чух глас, който друго ми разказваше: Исае, възлюбени мой пророче, иди на запад от най-горните страни на Рим, отлъчи третата част на куманите, наречени българи, и насели Карвунската земя, която опразниха римляни и елини.“²²⁶

Български апокрифен летопис

История

Най-рано споменава Карвуна Българският апокрифен летопис от XI век, в който се говори за заселването на прабългарите в Карвунската земя, но преданието е с легендарен характер. Според сведенията на летописа българите казвали на територията между Дунав и морето – Карвунска земя. Град Карвуна е значителен административен център по това време и затова именно той дава наименованието на областта. През античността не е потвърдено използването на гръцкото име Карвуна, поради което се предполага, че то се появява след 971 г., т.е. след налагането на византийското владичество в Североизточна България. Другото име на Карвунската земя е Сто могили, което е употребено от византийския хронист Йоан Скилица по повод войната с печенегите около средата на XI век. Два века по-късно (след 1230 г.) българският цар Иван Асен II упоменава Карвунската хора (област) в грамота, издадена за дубровнишките търговци. През 1325 г. в грамота на Цариградската патриаршия пише: „Малахий митрополит на Варна и Карвона

²²⁶ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, Варна: книгоиздателство „Георги Бакалов“, 1981, с. 278.

(Карвуна)”, което разкрива вероятността Варненският митрополит да е имал църковна власт и над Карвунската област.²²⁷

Боляринът Балик постепенно отцепва от Търновското царство територията на Карвунската хора и създава Добруджанското деспотство със столичен център Карвуна през втората четвърт на XIV в., след падането на Тертеровата династия през 1322 г. Предполага се, че Балик е от кумански произход и е с близък род до династията Тертер в Търново. През 1346 г. той изпраща войска, начело със своите братя Добротица и Теодор, в помощ на византийската императрица Анна Савойска срещу претендента за трона (узурпатора) Йоан Кантакузин.²²⁸ Последният назовава Балик „архонт на Карвуна”.²²⁹ На следващата година Умур бег (емир на Айдын, дн. Измир) напада Карвунската област по море, по заръката на император Йоан V Палеолог. В резултат владетелят на Добруджа напуска земния свят, заедно със своя брат Теодор, а на власт идва третият брат Добротица, който избира Калиакра за своя столица.²³⁰

В подножието на средновековната крепост Мъглиж до с. Аксаково (на 11 км северозападно от Варна) е открит къс от каменен гръцки надпис, на който са изписани имената Балик и Карвуна. Счита се, че починалият е бил служител или роднина на добруджанския владетел.²³¹

²²⁷ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, Варна: книгоиздателство „Георги Бакалов”, 1981, 278-280.

²²⁸ Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида”, 2018, с. 51.

²²⁹ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, с. 280.

²³⁰ Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида”, 2018, с. 51.

²³¹ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, с. 280.

Наименованието на първия столичен център на областта се среща и в недатирано синодално решение на Цариградската патриаршия. Предполага се, че то е издадено след 1389 г., т.е. след превземането на Варна от османците, защото градът остава без митрополит. Според историческия извор „митрополитът на Несебър и Анхиало получавал в добавка Варненската митрополия и включените в диоцеза ѝ крепости Петрин (Петрич), Проват (Провадия), Калата (Галата), Кичево (неустановено), Емона и Карвуна.”²³²

През XIV век Карвуна е известно пристанище за търговците от Венеция и Генуа, като в техните карти градът е известен под името Карбона.²³³ В други карти от същото столетие наименованието на селището липсва, а на негово място е посочена Каварна, разположена между Кастрици и Калиакра.²³⁴ В следващите два века имената Каварна и Карвуна са отбелязвани едновременно (това рефлектира върху хипотезата за локализирането на главния център на Добруджанското деспотство) в следната последователност: Калиакра, Каварна, Карбона, Кастрици, Варна. Например в картата на Бартоломео Парето от 1453 г., на Йехуда бен Зара от 1497 г., в атласа на Батиста Агнезе от 1542 г. и редица други. След XVI век името на средновековния български град Карвуна е напълно забравено.²³⁵

²³² Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 281-282.

²³³ Пак там, с.282.

²³⁴ Бараков, В. *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 2015, с. 178.

²³⁵ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 282/285.

Археология

Съществуват три основни хипотези за местонахождението на средновековната крепост Карвуна:

1. Карвуна се отъждествява с Каварна. На нос „Чиракман” в Каварна е проучено отчасти укрепено селище от XIII-XIV в. Единствената грандиозна сграда в крепостта е църквата, която се датира от XII в., а според други изграждането ѝ е след татарското нашествие. Около нея са проучени жилища. Данни за градска структура не са открити и не е намерена катедрална църква.
2. Кранево. Единствено Ив. Сотиров идентифицира Карвуна с крепостта до брега на р. Батова, с площ над 100 дка. При археологически разкопки са проучени потерна и порта. Крепостната стена е изградена от ломени камъни и скрити дървени сантрачи. Стената има 35 квадратни кули. Цитаделата се локализира в североизточния ъгъл, която е защитена с ров и крепостна стена. Крепостта е построена през XIII-XIV в.²³⁶
3. Балчик. Има доста аргументи. Например, най-старият италиански портулан на Черно море от 1296 г. показва, че от Галата при Варна до Карбона има 20 мили, а от Галата до Калиакра – 40 мили, т.е. Карбона се е намирала на 20 мили и от Калиакра или на средата между Галата и Калиакра. Днес Балчик се намира почти по средата между Варна (Галата) и Калиакра.²³⁷ Името на днешния град Балчик е турската форма

²³⁶ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 2015, 178-179.

²³⁷ **Кузев, Ал., В. Гюзелев.** *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 282-283.

на името Балик.²³⁸ Археологическите открития и разкопки потвърждават тази хипотеза. Като град Карвуна се развива края на XIII – средата на XIV в. Крепостните стени на късноантичното селище са възстановени и преизползвани. При татарските нашествия от 60-70-те години на XIII в. градът е нападнат и опожарен, но е изграден отново. Изградена е нова, по-голяма църква до унищожената такава от Ранното средновековие. В западната и централната част на града са оформени гъсти редици от жилища покрай крепостната стена. Всички жилища са наземни и с каменни основи от ломени камъни на калова спойка.²³⁹ На хълма Джини баир в Балчик при разкопки през 1978 г. са открити останки от средновековни жилища. В едно тях са намерени 34 паници и две монети от Йоан II Комнин (византийски император от 1118 до 1143 г.), а в друго – медна монета от българския цар Константин Асен (1257-1277 г.). Монета от император Мануил I Комнин (1043-около 1050 г.) е изкопана от яма за зърнени храни, а преди разкопките на хълма е открита и още една монета от Алексей I Комнин със сина си Йоан (около 1092 г.). При разкопки в източно от централния площад на Балчик са открити сграфито паници, а на Сусам баир са намерени фрагменти от средновековна керамика.²⁴⁰

Историческите извори за Карвуна от XI-XIV в. и средновековните археологически материали от Балчик се препокриват,

²³⁸ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида“, 2018, с. 51.

²³⁹ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, Велико Търново: изд. „Абагар“, 2015, с. 179.

²⁴⁰ **Кузев, Ал., В. Гюзелев.** *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, с. 283.

което потвърждава тезата на Константин Иречек за отъждествяването на Карвуна с Балчик. Любопитно е защо името на средновековния град изчезва. Предполага се, че след османското завоевание жителите на селището са изселени, а вместо тях се заселват мюсюлмани, които променят градското име. Това се потвърждава от османски документи, както и в записка от 1595 г. на Павел Джорджич, в която пише, че от крайморските селища на Добруджа единствено Балчик е населен само с турци. До Руско-турската война от 1828-1829 г. градът остава изцяло мюсюлмански.²⁴¹

* * *

През 40-те години на XIV в. Черноморската област между Варна, Дунав и част от Добруджа се оформя като самостоятелно владение, васално на Търновското царство. Първият владетел на Добруджанското деспотство е боляринът Балик, а столичен център на неговото владение – град Карвуна. Добротица (брат на Балик), на чието име е наречена Добруджа, избира за свой държавен център Калиакра, с което приключва столичният период на Карвуна, но съдбата е благосклонна към града, защото и до днес той служи на българския народ под името Балчик.²⁴²

²⁴¹ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 283-285.

²⁴² Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида“, 2018, с. 48.

III.4. Калиакра

"Аз бях в три страни, които и трите се казват България. Първата България лежи там, където се преминава от Унгария през Железни врати, и столицата ѝ се казва Видин. Другата България лежи срещу Влашко и столицата ѝ се казва Търново. Третата България лежи, където Дунав се влива в морето; столицата ѝ се казва Калацерка (Калиакра)."²⁴³

Йохан Шилтбергер

История

Най-издаденият нос по Западното Черноморско крайбрежие е Калиакра. Той е добър ориентир за крайбрежното корабоплаване. На север от него са Мангалия и Констанца, а на юг Каварна, Балчик и Варна. Полуостровът е естествено защитено място със стратегическо географско положение, което предопределя заселването му от древни времена въпреки неблагоприятните условия за живот и бедната природа.²⁴⁴

През IV-III в. пр. н. е. тракийското племе теризи или тризи основава селището Тиризис, което е в пределите на Одриското царство. Любопитен факт е, че по данни на древногръцкия историк и географ Страбон, Лизимах (един от четиримата диадохи на Александър Македонски) крие своите съкровища на нос Тиризис. По-късно градът преминава в пределите на васалното от Рим Тракийско царство, което впоследствие е покорено от римляните. Към края на III в. селището се стабилизира демографски и увеличава своите територии поради интензивността на варварските набези, а след разделянето на империята

²⁴³ Джингов Г., А. Балканска, М. Йосифова. *Калиакра*, том 1 : Крепостно строителство, София: АИ "Проф. Марин Дринов", 1998, с. 18.

²⁴⁴ Пак там, с. 9.

той остава в пределите на Византия. През V-VI в. в пътеводителя на Хиерокъл кастелът става известен с името Акре. Няма сведения за града по време на прабългарските, славянските и аварските нашествия, но той продължава да съществува (данните от археологическите разкопки потвърждават този факт). Акре има признаци на гибел при управлението на Ираклий (610-641) и скоро след неговото властване селището е изоставено. В следващите пет века изворите почти не известяват за черноморския нос, който вече е в пределите на Българската държава. По откритите материални останки се разбира, че градът пустее докъм средата на X век. През 971 г. преминава под властта на Йоан Цимисхий, по-късно е освободен, но за кратко, защото 1001 г. е повторно покорен от византийците. Впоследствие селището се разраства, тъй като се намира в периферията на военните действия и там прииждат нови заселници. В границите на Втората българска държава то преживява съществен подем и от XIII в. става известно с името Калиакра.²⁴⁵

Към края на тринадесетото столетие селището се превръща в значим градски център, но достига своя апогей втората половина на XIV в. Съдбата на града е невероятна. През 40-те години на XIV в. черноморската област между Варна и Дунав и част от Добруджа се обособява като самостоятелно владение, васално на Търновското царство. Владетел на тези отцепили се земи става боляринът Балик, а негов главен град е Карвуна (сегашният Балчик), но когато управлението преминава в ръцете на Добротица (брат на Балик), то новият владетел измества столицата си в Калиакра.²⁴⁶

²⁴⁵ Джингов Г., А. Балканска, М. Йосифова. *Калиакра*, том 1 : Крепостно строителство, 9-17.

²⁴⁶ Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида“, 2018, с. 48.

През този период новият престолен град се развива с усилен темпове и претърпява урбанизация – укрепява се, населението нараства, търговията и занаятите се развиват. Добрутица получава титлата деспот от Иван Александър (1331-1371), която запазва и наследникът му Иванко,²⁴⁷ докато техният предшественик Балик е пръв архонт.²⁴⁸

Калиакра се утвърждава като важно военно и търговско пристанище. Венециански, дубровнишки, генуезки и византийски кораби търгували с местното население, като обменяли своите стоки в повечето случаи за жито, което е пренасяно от вътрешността на страната. Добрутица е първият и единствен владетел за цялата история на Българското средновековие, който построява свой морски флот. Той пътува чак до Трапезунд (градът е разположен в югоизточната част на Черно море), поддържа мир с Венеция, но воюва с колониите на Генуа.²⁴⁹ Лошите отношения с генуезците от Пера, Кафа, Ликостомо и Килия през 1360 г. водят до дълготрайна война, имаща пиратски и морски характер, но тя засилва и ролята на Калиакра като стратегическа наблюдателница.²⁵⁰

Любопитни данни за политическата история на Калиакра като столица на Добруджанското деспотство има в Сметководната книга на Антоний Барбериус – касиер на граф Амедей VI Савойски октомври 1366-март 1367 г., т.е. при похода му срещу българските черноморски градове. Между 4-21 октомври 1366 г. графът превзема Агатопол, Созопол, Скафида, Анхиало и Несебър, а четири дни по-късно обсажда

²⁴⁷ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида“, 2018, с. 48.

²⁴⁸ **Кузев, Ал., В. Гюзелев.** *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, Варна: книгоиздателство „Георги Бакалов“, 1981, с. 260.

²⁴⁹ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 48.

²⁵⁰ **Кузев, Ал., В. Гюзелев.** *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, с. 261.

Варна и Галата, където среща сериозна съпротива и е принуден да води преговори с българския цар Иван Александър и деспот Добротица. Сметководната книга потвърждава голямата роля на Калиакра, както и откритите медни монети от времето на нейния владетел, на чиято опака страна е отбелязано съкращението КАЛК (името на столицата Калиакра). Владетелят на Добруджанското деспотство през 1369-1370 г. получава от търновския цар Иван Александър черноморските крепости Козяк, Емона и Варна, заради помощта, която оказва на Иван Срацимир (1356-1396), за да отвоюва Видинското царство от унгарско владичество.²⁵¹

Калиакра е покорена в хода на османските завоевания, но точната дата за това събитие в българската историография се разминава при различните учени и техните становища. Александър Кузев и Васил Гюзелев пишат: „Завладяването на Добруджанското деспотство и на неговата столица Калиакра е следствие на турския успех при Никопол и трябва да се отнесе към времето, когато турците са завладели Черноморската област – октомври 1396 г. – октомври 1397 г.“²⁵² Ясен Ценов твърди: „Превземането на града (Калиакра) от турците е станало към есента на 1397 г.“²⁵³ Неговото мнение се припокрива с предходното, въпреки че е писано почти четири десетилетия по-късно, но Георги Джингов, Ана Балканска и Мария Йосифова (в края на XX в.), изтъкват тезата, че: „Преки свидетелства за завладяването на Калиакра от турците няма, но според една военна карта на Балканския полуостров, подготвена между 1394-1396 г. във връзка с похода на унгарския крал Сигизмунд, то би могло да се отнесе към годините непосредствено преди нейното

²⁵¹ **Кузев, Ал., В. Гюзелев.** *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 261-265.

²⁵² **Пак там**, с. 266.

²⁵³ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 48.

съставяне, т.е. около 1393-1394”.²⁵⁴ Венелин Бараков също се придържа към това мнение: „Градът (Калиакра) споделя съдбата на повечето градски центрове в Североизточното Черноморие и е завладян от османците през 1393 г.”.²⁵⁵

Възползвайки се от кризата в Османската империя след битката при Анкара (1402 г.), влашкият войвода Мирча Стари (1387-1418) завоюва част от Добруджа, в която влиза Силистра и вероятно Калиакра.²⁵⁶ От същия период е съхранен спогодбен акт от 28 март 1412 г., написан на гръцки език. В него са записани имената на влашкия логотет Балдуин, на калиакренските жители Костадин, протопоп Харитон, Теодор Граматик, Костадин Калиакренски, поп Радомир, кръчмаря Драгота и жена му.²⁵⁷ След три опустошителни похода на Мехмед I (1402-1421) в 1417, 1419 и 1420 г. цяла Добруджа е окупирана отново от войските на султана.²⁵⁸

През 1444 г. кръстоносците, предвождани от амбициозен, млад унгарски крал на име Владислав III Ягело и унгарския държавник, пълководец Ян Хуниади, се насочват към Варна. Те завоюват за няколко дни Калиакра и някои други крайбрежни крепости, но са разгромени и османците възвръщат властта си.²⁵⁹ През Средновековието в църковно

²⁵⁴ Джингов Г., А. Балканска, М. Йосифова. *Калиакра*, том 1 : Крепостно строителство, с. 18.

²⁵⁵ Бараков, В. *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 2015, с. 192.

²⁵⁶ Джингов Г., А. Балканска, М. Йосифова. *Калиакра*, том 1 : Крепостно строителство, с. 18.

²⁵⁷ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, с. 267.

²⁵⁸ Джингов Г., А. Балканска, М. Йосифова. *Калиакра*, том 1 : Крепостно строителство, с. 18.

²⁵⁹ Пак там, с. 18.

отношение градът е подчинен на Варненската митрополия и винаги влиза в състава на диоцеза ѝ.²⁶⁰

Интересно е, че Калиакра в старите османски законници се споменава като пристанище с митница Килагра или Челигра бурун.²⁶¹ Под турска власт градът е далеч от военните стратегически планове и не процъфтява като голям град.²⁶² На 31 юли 1791 г. край бреговете на града се води най-голямата морска битка между Русия и Османската империя в Черно море, която завършва с победа за руснаците, а Калиакра е освободена Руско-турската война от 1877-1878 г.²⁶³

Днес средновековният град впечатлява със своите забележителности и легенди – като тази за четиридесетте девизи, които вплели косите си и се хвърлили от върха на носа, за да не станат за позор от османците, или легендата със свети Никола, който, докато бягал, гонен от турците, Бог удължавал земята под краката му, за да може да се измъкне от тях, и така се образувал носът.²⁶⁴ Българският фолклор запечатва моменти от родната ни история и ги предава през своята призма. Крепостта е обявена за архитектурен паметник на културата с национално значение в бр. 73 на Държавен вестник от 1967 г., а нос Калиакра е обявен за природен резерват с Постановление на Министерския съвет No.16 298 от 27.09.1941 г.²⁶⁵

²⁶⁰ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, с. 268.

²⁶¹ Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 49.

²⁶² Бараков, В. *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, с. 193.

²⁶³ Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, 49-50.

²⁶⁴ Николова, Р., Н. Генов. *1000 страници България*, София: изд. „Сиела Норма” АД, 2013, с. 243.

²⁶⁵ *Археологически резерват „Калиакра” II* <http://www.bulgariatravel.org> .
<<http://www.bulgariatravel.org/article/details/35#map=6/42.750/25.380>>(10. 05. 2019).

Археология

Калиакра е укрепявана в различни исторически епохи според нуждите на държавната власт, която управлява селището – първоначално Одриското царство, впоследствие Римската и Византийската империя и в края на Втората българска държава. Край града преминава важният крайбрежен път между делтата на Дунав и проливите. Пет укрепления, обособени топографски във външна, средна и вътрешна укрепителна линия, участват в създадените през елинистическата, късноантичната и средновековната епоха укрепителни системи.²⁶⁶

Средновековният град с площ 17 хектара е разделен на три зони от трите успоредни отбранителни линии, преграждащи носа. Предградието е най-обширно, защитено от земен вал и дървена ограда с ров пред тях. Масивна квадратна каменна кула е издигната до входа, който пресича оградата. Следва вътрешният град. Той е с много квартали, които са създадени около църквите на града и има тесни, криволичещи улици. Защишава го крепостна стена с много кули, пред която е издълбан ров. Портата на вътрешния град се свързва с третия укрепен пояс (замъка на деспота) посредством централна улица. Цитаделата е природно защитена, но и крепостна стена я прегражда. Между двата реда крепостни стени, на които има кули, се изкачва павиран път към владетелската резиденция. Деспотският дом не е възстановен изцяло днес поради щетите на времето. Според учените верижно разположените помещения очертават вътрешен двор с чардак, а входът на комплекса е от запад. Част от крепостната стена на цитаделата са северната и западната част на резиденцията. Едната стена на замъка граничи с високи скали (60-70 м), поради това се счита, че там преди е нямало крепостна стена, а само

²⁶⁶Джингов Г., А. Балканска, М. Йосифова. *Калиакра*, том 1 : Крепостно строителство, с. 22.

парапет. Археологът Ст. Попов предполага, че в двора на замъка е имало малка църква, която е посещавана от владетеля и неговото семейство.²⁶⁷

Вътрешната средновековна линия на крепостта Калиакра, създадена в епохата на развития феодализъм и просъществувала през Късното средновековие, е ценен пример за фортификационно строителство, защото тя е съобразена с топографските дадености на терена. Външната врата е изградена зад теснината на носа, за да се затруднят вражеските нападения. Крепостната стена е съзнателно издължена, с цел отбрана. Всичко това демонстрира гения на българския средновековен строител.²⁶⁸

* * *

Калиакра е град с многовековна история. В периода от втората половина на VII в. до средата на X в. селището е в упадък, но по време на Втората българска държава то заема водеща роля.²⁶⁹ Благоприятното географско положение, доброто архитектурно строителство и излазът на Черно море позволяват градът да се превърне в столичен център на владетеля Добротица и неговия син Иванко. Валтер Мьорс (германски писател) пише: „Няма значение как започва или свършва една история. – Тогава какво има значение? – Какво се случва помежду им?”. В този ред на мисли Калиакра извървява дълъг път и заслужено заема своето място в историческата памет на бъдещите поколения.²⁷⁰

²⁶⁷Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, с. 50.

²⁶⁸Джингов Г., А. Балканска, М. Йосифова. *Калиакра*, том 1 : Крепостно строителство, с. 183.

²⁶⁹Пак там, с. 193.

²⁷⁰Цитати история. II <https://www.crossroadbg.com>, <<https://www.crossroadbg.com/citai-istoriya/>>(10.05. 2019).

III.5. Никопол

„Земята на Никопол имаше по това време един бег Шишман, който също като влашкия войвода плащаше харадж на владетеля (т.е. султан Баязид). За да може да премине на другия бряг на реката, той (Баязид) поиска от онзи (Шишман) ладии: и щом този му ги достави, и щом се намери на другия бряг, той заповяда да доведат казания Шишман и го обезглави, и завладявайки също така Никопол, превърна го в санджак”.²⁷¹

Турска летописна бележка от 1451 г.

История

Територията на Никопол е обитавана още от ранния палеолит. Западно от бъдещия средновековен български столичен център по времето на римския император Марк Аврелий (II в. от н. е.) е построен кастелът Секуриска, който е унищожен при славянските нашествия през VI в.²⁷² По сведения от една унгарска хроника Никопол възниква като византийски град през 629 г. при Ираклий по случай победата му над персите, но Александър Кузев и Васил Гюзелев са критични към хипотезата, защото според тях този исторически период не е благоприятен, тъй като „в българските земи на север от Стара планина настъпили коренни етнически и политически промени, а всички антични крайдунавски градове и крепости били напълно изоставени и разрушени”.²⁷³ В Българския апокрифен летопис от XIV в. градът за пръв

²⁷¹ **Андреев, Й.** *Курс лекции по история на Второто българско царство*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 1994, с. 100.

²⁷² **БАН.** *Енциклопедия „България”*, т. 4, София: БАН, 1984, с. 604.

²⁷³ **Кузев, Ал., В. Гюзелев.** *Български средновековни градове и крепости*, том I: Градове и крепости по Дунав и Черно море, Варна: книгоиздателство „Георги Бакалов”, 1981, с. 127.

път е наречен Никополис, т.е. Град на победата, защото ознаменува византийските военни успехи.²⁷⁴ Отново в летописа се говори, че българският цар Никифор (вероятно византийският император Никифор Фока, управлявал от 963 до 969 г.) „създаде Мотик и Морунец и Сер, и на запад Бялград и Костур, и на Дунав Никопол”. В. Бешевлиев счита, че Никопол е основан по повод на една победа на византийски император, каквато е например завладяването на България от Византийската империя. Факт е, че през втората половина на XI в. градът съществува.²⁷⁵

През Втората българска държава Никопол се споменава за пръв път в средата на XIV в. във връзка с пребиваването на Иван Александър в крепостта, където приема пратеник на венециански дож²⁷⁶. По време на османското нашествие в Северна България през 1388 г. Иван Шишман търси убежище със семейството си в града. Мехмед Нешри пише, че този български цар не е имал „по-добра и по-здраво укрепена крепост” от Никопол. През втората половина на XIV в. селището заема водеща роля поради следните главни причини – тогава бродът при града е пазен и на левия бряг, където се издига предмостовата крепост, известна с името Холъвник (част от Българското царство); пристанището е добре защитено и лесно снабдява с необходимите провизии при обсада; владетелят поддържа връзка с Влашко, Сърбия и Унгария, именно по Дунава, а османците все още нямат флот по тази река.²⁷⁷

По данни на Нешри, след като завладяват множество български градове в Търновското царство, османските войски обсаждат Никопол

²⁷⁴ БАН. *Енциклопедия „България“*, т. 4, с. 604.

²⁷⁵ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 126-127.

²⁷⁶ дож - титла на благородник. Носила се е от държавният глава на някогашните градове-държави Венеция и Генуа.

²⁷⁷ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 127-128.

през 1388 г. Иван Шишман търси мир и се съгласява да предаде Силистра в ръцете на завоевателите. На 17 юли 1393 г. султан Баязид I напада и превзема столицата Търново, докато нейният владетел е в Никопол. Иван Шишман отстоява именно от тук правото на българската държавност.²⁷⁸ Една приписка върху средновековен български ръкопис, произхождащ от манастира Драгомирна в Румъния, осветлява събитията. На нея са снети копия от 4 „циркулярни“ писма на цар Иван Шишман, отнесени между годините 1393-1395 г. Търновският владетел разпорежда на своите боляри да съберат войските си и „по-скоро“ да пристигнат в Никопол, но не е ясно дали те са оказали необходимата помощ. Народно предание разказва, че Иван Шишман вика на помощ верните си боляри от София, Плевен и Ловеч, а те не се отзовават. Легендата се припокрива с писмата. Българският владетел съсредоточава своите войски в Никопол и се готви за отвоюване на Търново, което според приписката на Радослав Велов от Клисурса (непосредствен свидетел на сражението) завършва така: „турците бяха нападнали при Търново цар Иван Шишман и бе разбит царят от турците“. Става ясно, че опитът за деблокиране на столицата пропада. През лятото на 1393 г. търновският монарх загубва почти всички свои територии. Остават му само Никопол и някои съседни крепости. Иван Шишман се задоволява с ролята на обикновен турски поставеник, след свършените факти, които са необратими на този етап. Само царската титла създава утопията за благоприятен изход от събитията. Засега няма сведения защо Баязид не приключва окончателно с Шишманова България.²⁷⁹

²⁷⁸ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, с.128.

²⁷⁹ Андреев, Й. *Курс лекции по история на Второто българско царство*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 1994, 97-100.

Никопол изживява своя столичен период в продължение на две години до пролетта-лятото на 1395 г при поредния поход на султана към Влашко. На 17 май след битката при Ровине Баязид се установява на левия бряг на река Дунав, срещу Никопол. След това османският владетел иска лодки от Иван Шишман, за да премине на другия бряг и след като това се случва, българският цар е обезглавен, а неговата нова столица става османски санджак. Съществуват и други становища за убийството на монарха, например Шилтбергер казва, че Шишман е пленен и умира в затвора, а според османски източници става дума за Пловдивската тъмница. Българска хроника от началото на XV в. потвърждава историята за насилствения край на Иван Шишман: „Той (Баязид) залови българския цар Шишман и го погуби в 6903 (= 1395) година, на третия ден на месец юни.” Формално погледнато Никопол притежава функциите на столичен център на Шишманова България от 17 юли 1393 до 3 юни 1395 г.²⁸⁰

Бусико, френски маршал и участник в похода на унгарския крал Сигизмунд от 1396 г., известява, че след превземането на Оряховската крепост „кралят замина, за да обсади Никопол – много укрепен град”. В този период начело на крепостта е Доган бег. Обсадата на унгарския крал завършва с неуспех поради намесата на Баязид I. През 1444 г. полско-унгарският крал Владислав III Ягело (Варненчик) се опитва да превземе Никопол, но и той не постига положителен резултат. Сведения за това събитие ни оставят хрониката на Филип Калимах (италиански дипломат и публицист от XV в.), както и Андреас де Палацио (участник в похода). Описание на крепостта през 1445 г. получаваме от бургундеца Валеран дьо Ваврен. Ценен източник е османски регистър от 1479-1480 г., в който

²⁸⁰ **Андреев, Й.** *Курс лекции по история на Второто българско царство*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 1994, 100-101.

Никопол е отбелязан като голямо феодално поземлено владение (зеамат), състоящ се от 20 мюсюлмански семейства в крепостта, 188 мюсюлмански домакинства в предградията, 318 домакинства мюселеми²⁸¹, 446 християнски (български) домакинства и 68 вдовици. От разказа на Леунклавий за превземането на града от османците се разбира, че в Никопол е имало пазар.²⁸²

Никопол е административно средище на Северна България и голям търговски и занаятчийски град през XV до XVII в. Османският пътешественик Евлия Челеби (1611-1682) го описва като център на санджак, селище с чаршия, бани, чешми, джамии, а австро-унгарският учен Феликс Каниц (1829-1904) пише, че в него живеят 20 000 граждани и 10 000 д. войска.²⁸³ Обхватът на Никополския санджак до голяма степен съвпада с границите на Търновското царство от епохата на неговия крах.²⁸⁴

Руско-турските войни през втората половина на XVIII в. и първата третина на XIX в. се водят основно в Североизточна България, поради което стратегическото военно значение на Никопол намалява.

²⁸¹ *мюселем* - член на корпус, изпълняващ военни и други служби срещу освобождаване от определени данъци / “неоспорим”, “необлагаем”, участници във военнопомощен корпус и съставлявали най-ранната конница в империята. Като възнаграждение получавали необлагаеми с данъци чифлици.

²⁸² Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 129-134.

²⁸³ БАН. *Енциклопедия ‘България’*, т. 4, София: БАН, 1984, с. 604.

²⁸⁴ Николов, А., Г. Димов. *Теренно проучване на средновековните паметници в град Никопол (23-25.06.2011)*. В - *Mediaevalia*, 4, 2012, с. 216.

[<https://www.academia.edu/2021682/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2_%D0%90.%D0%93.%D0%94%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2.%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%83%D1%87%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8_%D0%B2_%D0%B3%D1%80.%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB_23-25.06.2011.-Mediaevalia_4_2012_216-223.>](https://www.academia.edu/2021682/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2_%D0%90.%D0%93.%D0%94%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2.%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%83%D1%87%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8_%D0%B2_%D0%B3%D1%80.%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB_23-25.06.2011.-Mediaevalia_4_2012_216-223.>) (11.05.2019).

Постепенно градът остава настрана от основните търговски пътища и претърпява упадък в стопанско отношение.²⁸⁵

На 15 октомври 1810 г. средновековната крепост е завладяна от руските войски, които по нареждане на главнокомандващия М. И. Кутузов при изтеглянето си от града през април 1811 г. я взривили. Не са ясни щетите, но след войната османците построили тук ново укрепление.²⁸⁶ Населението е с народностно съзнание и там се води революционна дейност под ръководството на Васил Левски. През 1877-1878 г. при Никопол се водят сражения от Западния отряд на руската армия, начело с ген. Н. П. Криденер. На 4 юли 1877 г. градът е освободен окончателно.²⁸⁷

Днес Никопол е важен ГКПП по българо-румънската граница. Той е общински център в Плевенска област и към 15.12.2019 г. има 9721 по постоянен и 8207 д. по настоящ адрес.²⁸⁸ Американският президент Дуайт Айзенхауер (1890-1969) заявява: „Историята на свободните хора никога не се е пишела от случайността, а от избора – от техния избор”, така и гражданите на Никопол вече около век и половина сами определят своето бъдеще.²⁸⁹

Археология

Крепостта на Никопол от Първото българско царство наследява топографски ранновизантийското укрепено селище. Средновековният

²⁸⁵ Кузев, Ал., В. Гюзелев. *Български средновековни градове и крепости*, том I : Градове и крепости по Дунав и Черно море, 139-140.

²⁸⁶ Пак там, с. 140.

²⁸⁷ БАН. *Енциклопедия „България“*, т. 4, с. 604.

²⁸⁸ Таблица на населението по постоянен и настоящ адрес: област Плевен, община Никопол. II <https://www.grao.bg>, 15.12.2019. <https://www.grao.bg/tna/t41ob-15-12-2019_1-3.txt> (23.11.2020).

²⁸⁹ Цитати за историята. II <http://www.citat.bg>. <<http://www.citat.bg/istoriya?page=2>> (11.05.2019)

град възниква върху укреплението от X в. Никопол е разположен на хълм, на който е изградена цитадела. Градът има частично укрепено подградие с напречни крепостни стени, образуващи т. нар. пристанищна крепост по р. Дунав. Четириъгълните кули, също и фортификацията на хълма „Калето”, където е изградена крепостта на „вътрешния град”, се датират в границите XIII-XIV в. През XIII в. Никопол е обикновена крепост, която е построена, за да свързва пътя към столицата Търново и да спомага за охраняването на реката. Предполага се, че през при Иван Александър или Иван Шишман (80-те години на XIV в.) крепостта се разширява с едно подградие към река Дунав, защитено с напречни крепостни стени. В този период Българската държава владее част от земите отвъд р. Дунав в дн. Влашка равнина, поради което значението на Никопол се разраства. Градът става главна резиденция на Иван Шишман, защото е близко до унгарците (съюзници на българския владетел срещу османците), а и чрез Дунав се осъществяват бързи пътни връзки. Никопол е умален модел на Търново.²⁹⁰

Градоустройството и архитектурата на вътрешната структура не могат да бъдат установени поради липсата на достатъчно археологически данни. Няколко жилищни сгради (едноделни и двуделни) са разкопани в цитаделата на „вътрешния” град. Крепостта е плътно застроена с жилища, надземни, с правоъгълен план, с едно или две помещения. Характерно за градовете на Второто българско царство е строенето до крепостната стена. В подградието е проучена една кръстокуполна църква, както и жилищните сгради, но за водоснабдяването и уличната система на града липсват данни. Все още подградието не е достатъчно проучено поради това, че остава в центъра на съвременния град. Скален манастир

²⁹⁰ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 2015, 165-166.

и църква са проучени в околностите на средновековния град. Селищната мрежа на българите през XII-XIV в. се характеризира с близостта на манастирски комплекс до важен средновековен град. Манастирите са важна част от живота на човека, защото те крепят неговата духовна култура.²⁹¹

* * *

През Средновековието Никопол притежава всички характерни белези на феодалните крепости у нас в периода XI-XIV в. В крепостта са разположени типичните военни, култови, жилищни и стопански сгради, предназначени за нуждите на гарнизона и феодалната аристокрация. Селището разполага със собствен пазар. Същинският град се намира в долината, т.е. извън крепостта.²⁹²

През 1393-1395 г. Никопол успява да стане столица на Шишманова България, поради спецификите на историческото време, но и неговите лични качества, осигуряващи военни, стратегически, природни условия. Днес в града има всички предпоставки за развитие на културно-исторически туризъм и тепърва предстоят археологически проучвания, които да осветлят неговото минало.²⁹³

²⁹¹ **Бараков, В.** *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, с. 166.

²⁹² **Кузев, Ал.** *Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав : Пиргос, Новград, Свищов и Никопол.* – В: Известия на Народния музей – Варна, книга III (XVIII), Варна: ДИ Варна, 1967, с. 68.

²⁹³ **Николов, А., Г. Димов.** *Теренно проучване на средновековните паметници в град Никопол (23-25.06.2011).* - В: Mediaevalia, 4, 2012, с. 222.

IV. Глава трета: Самостоятелни и полусамостоятелни владетели в българските земи през XII-XIV в. Центрове на сепаратизма през епохата на Второто българско царство

Започвайки разглеждането на проблема, свързан със самостоятелните и полусамостоятелните владетели в българските земи през XII-XIV в., ще си позволя да цитирам един от познавачите на историята на Второто българско царство, покойният проф. д.и.н. Йордан Андреев: „По принцип политическите и обществени идеали на аристокрацията ни били диаметрално противоположни на царските амбиции. Епохата на Второто българско царство изобилства с примери, при които самодържавната идея била поставяна на изпитание или пък изобщо дискредитирана от сепаратистични амбиции. Сепаратизмът бил заложен в същностната природа на аристокрацията ни, която с нарастване на влиянието ѝ се проявява най-вече като анархична сила и дестабилизиращ фактор. Няколкото щастливи изключения са единственият светъл лъч в това отношение.”²⁹⁴

Втората българска държава е балканска, средновековна децентрализирана монархия. В българските земи от края на XII до края на XIV в. съществуват редица самостоятелни и полусамостоятелни владения. Най-ранните прояви на сепаратизъм в Българското царство се свързват с децентрализационните процеси във Византийската империя от последната четвърт на XII в., породени от пилеене на пари в двореца, огромна корупция в държавните институции, увеличаване на данъците и закономерно обедняване на населението. Военачалници чужденци,

²⁹⁴ Андреев, Й. *Курс лекции по история на Второто българско царство*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 1994, с. 150.

друговерци са основен фактор за сепаратизма при Византийската държава.²⁹⁵

Появата на самостоятелните и полусамостоятелните политически формации е резултат от центробежните сепаратистки тенденции, присъщи за византийския или балкански феодализъм от онова време.²⁹⁶ Българските земи са включени във византийския обществено-административен апарат почти два века (X-XII в.). В покорената българска държава е въведена военно-административната и обществено-икономическата система на Византийската империя, съответно феодалните отношения в българските земи през XI-XII в. придобиват нова посока на развитие. Константинополските императори управляват българските земи като свои лични поземлени владения (василикати), за които отговарят специални чиновници. Някои от представителите на византийската аристокрация също получават свои имения, както и част от българските боляри. Установени са безусловна и условна форма на светска феодална собственост. При първата феодалят има пълни права над земята. Най-разпространената условна форма е прония (недвижимо имущество и земя, които са дарявани от императора на светски аристократи, а в замяна прониарят често изпълнява различни задължения – например, събира отряди за войни, с които подпомага централната власт). При управлението на император Константин IX Мономах (1042-1055) за първи път е спомената пронията. Впоследствие имунитетните права на църковните и светски феодали нарастват и през втората половина на XII в. едрата земевладелска аристокрация проявява

²⁹⁵Николов, Г. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, София: ИК „Гутенберг“, 2011, 7/9.

²⁹⁶Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1. Средновековие. Българските земи под османска власт : (VII–XVIII в.)*, Велико Търново: изд. „Слово“, 1995, с. 87.

все по-интензивни опити за отцепничество, като при император Исак II Ангел (1185-1195) този процес е силно изразен.²⁹⁷

Феодализмът по българските земи през XII-XIV в. е в своя апогей. Той се характеризира с няколко основни белези. На първо място разрастване на едрото земевладение. Най-едрият земевладелец по закон е царят, защото притежава цялата територия на страната, но действително главни боляри се конкурират с него по владени площи. Болярите получават имотите си под формата на пронии, чрез покупко-продажба или по наследство като „бащини”. Феодализмът се отличава и с голям феодален имунитет (правата, притежавани от феодала над зависимото население в земите му се увеличават), както и растеж на паричната рента, нарастващ брой подчинени хора.²⁹⁸

Закономерно, с растежа на феодалното земевладение, се увеличава и имунитетът, придобиван по два пътя – с дарствени грамоти или без участието на централната власт. Феодалите се възползват от своето положение, за да се отцепят от властта на царя. В българското средновековно общество болярите са разделени на два слоя: „велики” и „мали”. Според някои източници по-дребните феодали са васали на по-едрите. „Великите боляри” притежават обширни имения, много финансови средства, които предопределят бъдещите им амбиции за самостоятелност. Типичен пример са: деспот Алексей Слав, Добромир Хриз, деспот Михаил Шишман, севастократор Стрез, деспот Войсил, деспот Елтимир и др. Феодалите имат собствен апарат за администриране на земите си и подвластното им население.²⁹⁹

²⁹⁷ **Попов, Ст.** *Замъкът в Европа и България през средните векове*, София: ИК „Колхида”, 2011, 78-80.

²⁹⁸ **Пак там**, с. 80.

²⁹⁹ **Пак там**, 81-83.

Същността на феодализма представлява налагането на власт над производителя от местни духовни или светски едри феодални собственици. През XIII-XIV в., с развитието на този процес в България, сепаратизмът нараства все повече поради огромното концептуално, стопанско и държавническо влияние на някои боляри над подчинените им хора. Още заможни българи превръщат своите владения в самостоятелни или полусамостоятелни спрямо държавното управление.³⁰⁰ В България и Византия, за разлика от Западна Европа, градовете не стават съюзник на царската власт срещу сепаратизма на аристокрацията, въпреки че съществуват и изключения. Отцепничеството е резултат от силна и тиранична централна власт или е породено от външни фактори, но скрит замисъл може да е и алтернатива за царския престол.³⁰¹

В административно отношение през Второто царство България е разделена на хòри. Главният град в хòрата дава името на областта. Хòрата е управлявана от дук и се дели на още по-малки административни единици, именувани катепани (начело с катепан). Под властта на дука и катепана работят служители с различни военни, юридически, финансови задължения, оформящи местното управление. Царски съдии имало и в хòрите, но те не били допускани в именията на феодалите, защото последните разполагат с имунитет. Специален служебен апарат има и в градовете, като начело на града стои кефалия (той се грижи за поддържането на крепостните съоръжения, благоустройството, продоволствието), а военният управител е с ранг кастрофилакс (отговаря за отбраната и командва военния гарнизон).³⁰²

³⁰⁰ **Попов, Ст.** *Замъкът в Европа и България през средните векове*, София: ИК „Колхида“, 2011, с. 83.

³⁰¹ **Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев.** *История на България : Ч. 1.*, с. 87.

³⁰² **Попов, Ст.** *Замъкът в Европа и България през средните векове*, 83-84.

Във Византия и България през XIV в. възникват апанажните владения, които целят да укрепят държавата. Предаването на цели области в ръцете на член от царското семейство създава основи за силен сепаратизъм. Нестабилността в отношенията „център” – „периферия” се поражда и от липсата на адекватна правна система, която играе ключова роля в единството на страната и установяването на общ ред.³⁰³

Сепаратизмът от края на XII до средата на XIII век

През този период отцепническите движения са малко и се наблюдават в крайните области на царството. Те са провокирани от нестабилността по границата с Византия, Епир или Латинската империя, както и от династични борби. Местното население и болярство се обединява около тези личности, поради необходимостта от защита при постоянни набези, но и поради българско народностно чувство, съхранено под влиянието на чужда власт.³⁰⁴ Неслучайно в своята „История” Никита Хониат пише относно Добромир Хриз: „...влах по произход³⁰⁵ и дребен на ръст. Той не беше в съгласие с Петър и Асен, когато въстанаха срещу ромеите, нещо повече: той вдигна оръжие срещу тях с подчинените си петстотин сънародници и стана съюзник на ромеите. Но не много по-късно той беше уличен, че клони към сънародниците си, и то все повече и повече, и че се домогва до царска власт и затова беше хвърлен в тъмница. След това беше освободен и изпратен да пази Струмица, но измами надеждите на императора, който го бе изпратил там. Възползвайки се от положението си, той започна сам

³⁰³ Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България* : Ч. 1., с. 87.

³⁰⁴ Пак там, 87-88.

³⁰⁵ Знае се, че Никита Хониат отделя значително внимание на балканското влашко население и понякога пренася името „власи” и върху българското население (Никита Хониат. В: *ГИБИ*, XI, 1983, с. 7).

безсрамно да причинява злини на съседните ромей.”³⁰⁶ Този отцепник е типичен пример за това как видни личности през XII в. обособяват самостоятелни владения в покорените от Византия български територии.

В пределите на Византийската империя в края на XII в. се наблюдават децентрализационни процеси главно на Балканския полуостров. Прониите имат ключова роля за развитието на това отцепничество, но едновременно с тях значими фактори са богатството на аристокрацията и разнородният ѝ етнически характер. Наследниците на старите български боляри не загубват своята национална принадлежност и остават верни на своя народ, като временното ромеизиране им позволява да оцелеят, но те почти винаги отстояват концепцията за освобождаване от чуждата власт.³⁰⁷

От края на XII и началото на XIII в. сепаратизмът в териториите на Българската държава има прилики и връзки с процесите на децентрализация във Византия, но същевременно отликите не липсват. През дванадесетото столетие част от по-богатите и влиятелни българи стават прониари във византийската армия. Формира се нов слой от високопоставени българи, като към тях се причислява и потеклото на бъдещите български царе Теодор-Петър (1185-1190; 1196), Асен I Белгун (1190-1196) и Калоян (1197-1207). Финансовата обезпеченост на родните боляри подпомага съществено възможността им за политическа независимост и през 1185 г. точно този слой от знатни личности вдига въстание срещу византийската управа. Войната продължава до 1201 г. Междувременно в Северозападна България до 1203 г. се води война с кралството на унгарците, която също предизвиква дестабилизация. Друг външнополитически фактор на Балканския полуостров след 1204 г. е

³⁰⁶ Никита Хониат– История. – В: *ГИБИ*, XI, 1983, с. 54.

³⁰⁷ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.),* с. 9.

Латинската империя.³⁰⁸ Кръстоносците на 12 април 1204 г. завладяват столицата на Византия – Константинопол и така митът за вечната империя е опроверган. Епир и Никея – двете огнища на ромейската държавност – в този период не са достатъчно силни, за да бъдат силни играчи на полуострова. За пръв път част от византийската аристокрация признава българския цар за свой василевс и полага клетва да му служи и да му се подчинява. Неслучайно френският историк Жофроа дьо Вилардуен, свидетел на събитията, пише: „Но гърците, които бяха много вероломни, не бяха прогнали коварството от своите сърца. По това време те видяха, че французите бяха твърде разпилени по земите и че всеки имаше да върши нещо за своя сметка. Те помислиха впрочем, че тогава биха могли да ги предадат. И те тайно взеха пратеници от всичките градове на страната и ги изпратиха при Йоанис, който беше крал на Влахия и България, който беше воювал с тях и постоянно воюваше, и те му известиха, че ще го обявят за император („que il le feroient empereor”) и че всички ще му се подчинят и че ще убият всички франки. И те ще му се закълнат, че ще му се подчиняват като на свой господар, а той ще им се закълне, че ще ги управлява като свои поданици. Така беше сторена клетвата”.³⁰⁹ Политическата обстановка на Балканите се заплита все повече до 1230 г. в битката при Клокотница, когато България се утвърждава като хегемон на полуострова.³¹⁰

При управлението на царете Теодор-Петър, Асен I Белгун и Калоян се наблюдават и черти на вътрешна нестабилност. Тримата общо царуват около 22 години, което не позволява да се постигне устойчивост

³⁰⁸ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, с. 10.

³⁰⁹ **Божилков, И., В. Гюзелев.** *История на средновековна България VII-XIV в. : Т. I.*, София: ИК „Анубис”, 1999, 448-457.

³¹⁰ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, 10-11.

на държавното кормило.³¹¹ Йордан Андреев точно описва тази обстановка с думите: „През 1196 г. цар Асен се втурнал „с още по-голяма самоувереност” по посока на югозапад и стигнал до Беломорието. Започнало осъществяването на последната, трета част от планът за освобождение. Завръщането на Асен в Търново, вместо да се превърне в истински триумф, завършва трагично: царят става жертва на престъпно съзаклятничество. С неговата смърт се открива черната страница на политическите убийства в търновския дворец.”³¹² Дворцовите интриги са неотлъчна част от политическия живот на България, защото от престола са свалени и убити първите трима владетели във възобновената държава на българите.³¹³

Куманите имат двустранна роля във вътрешнополитическото развитие на страната ни. Във военен план те са стратегически бойни отряди, които способстват успехите на Българското царство срещу Унгарското кралство, Византийската и Константинополските империи, т.е. верни съюзници, решаващи много сражения. Същевременно с това куманите влияят във вътрешнополитическия живот на държавата като определят нейната външна политика в такъв ред, че да увеличават своите завоевателски военни походи. Калояновото управление също е жертва на техните замисли и интриги.³¹⁴ След смъртта на българския цар положението в България се влошава още повече. Хипотезите за смъртта на Калоян са различни. Монахът Алберих в своята световна хроника известява: „За българския цар Йоаниций, чухме, бил погубен от

³¹¹ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.),* с. 11.

³¹² **Андреев, Й.** *Курс лекции по история на Второто българско царство,* Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 1994, с. 42.

³¹³ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.),* с. 11.

³¹⁴ **Пак там,** с. 11.

блажения Димитрий, когато отивал срещу Солун (при похода на Калоян от 1207 г.). Наследил го в Търново неговият роднина на име Борил...”.³¹⁵ Независимо от това как е свършил земния си път Калоян, факт е, че управлението на незаконно завзелия престола цар Борил (1207-1218) е съпроводено с външнополитически неуспехи, загуба на територии, вътрешна нестабилност, както и отцепване от централната власт, бунтове, увеличаване на богомилските движения сред българите.³¹⁶

Едва при Иван Асен II се наблюдава вътрешна и външна политическа стабилност на Българската държава. В най-могъщото царство на Балканите е установен непоколебим административен ред в пределите на България, защото владетелят поставя свои наместници във всички области, а новоприсъединените към страната епископии се управляват от родни духовници. Първият владетел във Второто българско царство, който доживява естествената си смърт, е именно Иван Асен II.³¹⁷

На 24 юни 1241 г. гореупоменатият владетел напуска земния свят и в Българското царство последва приблизително петнадесет годишно управление на регенти. Цар Коломан I (1241-1246) и неговият брат Михаил II Асен (1246-1256) са непълнолетни, когато получават владетелския трон. Заместниците на невръстните монарси често ръководят държавните дела в своя полза, поради което не е случайно, че и двамата царе са убити. Дворцовите заговори са обичайни за този период и продължават през втората половина на XIII в.³¹⁸

³¹⁵ Алберих – Хроника на монаха Алберих от манастира „Троа Фонтен”. – В: *ЛИБИ*, IV, 1981, с. 183.

³¹⁶ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, с. 11.

³¹⁷ **Пак там**, с. 12.

³¹⁸ **Пак там**, с. 12.

Политическата обстановка в българските земи в периода края на XII и първата половина на XIII в. предопределя дестабилизацията на централната власт. Тя се изразява в: отцепване на територии от Българското царство, оформяне на самостоятелни и полусамостоятелни владения, отделяне на византийски управители в земи, населени с българи и т. н. В някои случаи тези форми се преплитат,³¹⁹ но при стабилност в държавния център (Иван Асен II) отцепените области стават част от властта в Търново. Липсата на местни династии предопределя кратковременността на сепаратистките земи.

* Проявите на децентрализация, както в този период, така и в останалите два ще бъдат разгледани по териториалния принцип, използван в Приложението, т.е. формите на сепаратизъм са представени като част от региони в земите на Второто българско царство, започвайки от север, по посока на часовниковата стрелка. Паралелно с кратката история на владетелите и техните земи се упоменава и центърът, от който отстояват децентрализационните си права.

- в Българския северозапад:

- *Белота* – произходът му не е уточнен (българин или българизиран по име унгарец), през 1202-1203 г. управлява самостоятелно владение в Българския северозапад, съществуващо в контекста на Калояновата политика. Според Г. Николов центърът на това владение по всяка вероятност е **Браничево?** Земи на Белота са значителен укрепителен пункт за Българската държава срещу унгарската експанзия на юг от Дунав. Предполага

³¹⁹ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.),* с. 13.

се, че през 1203 г. в разгара на българо-унгарските сражения владението му е унищожено.³²⁰

- в Българския североизток:

- *Петровата земя* – апанажно владение, подарено от Асен I Белгун на Петър през 1190 г., когато по-малкият брат става цар на България. Териториалният обхват на тези земи включва обширен район с център **Велики Преслав**, в който втора по важност е крепостта Проват (известна и с българското си име Овеч, т.е. днешният град Провадия), както и Лудогорието и земите до устията на Дунав. Названието „Петрова земя” се запазва до средата на XIII в. През 1190 г. цар Теодор-Петър успява да присъедини временно Анхиало (дн. Поморие) и Варна. През 1196 г. Иванко (български болярин) убива цар Асен I-Белгун. Византийският хронист Никита Хониат, съвременник на събитията, пише: „И тъй Иванко веднага избягал и отишъл при съучастниците в делото си. Той им известил за станалото, решил заедно с тях да вдигнат бунт, защото братята на убития и каквито имал роднини и приятели нямало да останат спокойни.”³²¹ Теодор-Петър успява да отстрани узурпатора и се възцарява в Търново, оттогава „Петровата земя” се обединява с Търновското царство.³²²

След битката при Клокотница през 1230 г. дубровнишките търговци получават дарствена грамота-

³²⁰ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.),* 183-190.

³²¹ Никита Хониат – История. – В: *ГИБИ*, XI, 1983, с. 51.

³²² **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.),* 59-62.

оризмо от цар Иван Асен II, като в нея се споменават областните единици Преслав и Карвунска хора (земя). Следователно Петровата земя се обособява в две отделни области – едната със средище Велики Преслав, а другата с център Карвуна. Великопреславската хора опира на запад до областта на Търново със Загоре, а на изток стига до Карвунската хора. Овеч остава в границите на Карвунската хора.³²³

- *Земята на севастократор Петър* – възниква като самостоятелно владение в средата на XIII в. в Българския североизток. Сведения за Петър са открити само в Договора на цар Михаил II Асен с Дубровник от 15 юни 1253 г. Съществува хипотеза, че Петър се оженва за Анна Теодора (дъщеря на Иван Асен II и сестра на цар Михаил II Асен) и получава: титлата севастократор, зестра – владение в Добруджа от малолетния цар Михаил II Асен, на когото всъщност е и регент. Статутът на тези земи е апанаж или близка форма до него. Петър има собствени органи на данъчно-съдебната система в пределите на своите земи. Липсват по-конкретни данни за този владетел, но се предполага, че център на подвластните му територии е **Велики Преслав?**³²⁴

- в Родопската област:

- *Иванко*, „убиецът на Асеня” – през 1199 г. отцепва българските земи в Родопите, които са под византийска власт, а по-късно е принуден да признае хегемонията на

³²³ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.),* с. 62.

³²⁴ **Пак там,** 62-69/233.

Калоян. Държавата му не просъществува повече от година. Заловен е през 1200 г., а брат му Мито бяга при Калоян.³²⁵ Центрове на владенията на Иванко са **Кричим** и **Станимака**.³²⁶

- *Йоан Спиридонали* – историческите извори за тази личност са оскъдни: Никифор Хризоверг, Никита Хониат, Ефрем, Теодор Скутариот. Фамилията на Йоан не е известна. Знае се, че е с незнатен произход, родом от Кипър. Издига се до длъжността „пазител на т. нар. вътрешно съкровище“, а след време става управител на Смоленската област (земите от горното течение на р. Арда до средното течение на р. Места на югозапад). Всъщност Йоан властва над част от старото владение на Иванко в Родопите, което е завладяно от императора на Византия през лятото на 1200 г. Новият собственик се отцепва от върховенството на Алексий III Ангел, подтикнат от българския цар Калоян. През лятото и есента на 1201 г. византийският император започва походи срещу сепаратистите Йоан Спиридонали, Добромир Хриз и Мануил Камица. Сразен, Йоан бяга в Мизия при Калоян, което разкрива съвместните им действия. С това приключва властването на Йоан в част от Родопите за около една година (1200-1201 г.). Центърът на неговите владения е **неуточнен**.³²⁷

³²⁵ Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. I.*, с. 88.

³²⁶ Николов, Г. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, с. 233.

³²⁷ Николов, Г. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, 138-143.

- *Деспот Алексей Слав* – един от най-близките роднини на Асеновци – сестреник на Асен I, Петър и Калоян. Първоначално става управител на Родопската област и седалището му е крепостта **Цепина** при Дорково.³²⁸ Съвременният български историк Георги Николов констатира, че е твърде вероятно Алексей Слав да завоюва **Мелник** (*фиг. 7*) през 1211 г. и точно тогава да установява своята резиденция там.³²⁹ Византийският историк от XIII в. Георги Акрополит в своята „История“ пише: „Този Слав... като завладял силната и почти непревземаема за всички противници крепост Мелник, станал самодържец и не се покорявал на никой от околните владетели. Понякога бил съюзник на италийците, свързвайки се с тях поради роднинство, понякога държал страната на българите поради родство, а понякога — на Теодор Комнин. И никога никому не бил нито подчинен, нито се свързвал истински във вярност и съгласие.”³³⁰ Намерен е ценен „сигилий“ на Слав в полза на мелнишката църква от 1220 г., демонстриращ авторитета на владетеля. При Иван Асен II сепаратизмът е преодолян, поради което и Алексей Слав се подчинява на търновския цар.³³¹

- в географската област Македония:

³²⁸ Дуйчев, И. *Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България*, София: изд. „Наука и изкуство“, 1972, с. 384.

³²⁹ Николов, Г. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, с. 215.

³³⁰ Георги Акрополит – История. – В: *ГИБИ*, VIII, 1972, с. 160.

³³¹ Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. I.*, с. 88.

➤ *Добромир Хриз* – първият от тези самостоятелни владетели, според разказа на Никита Хониат „този Хриз беше влах по род”, но най-вероятно става дума за българин от Северна България.³³² Д. Х. е имотен българин във Византийската империя, финансово обезпечен и има на подчинение 500 души военен отряд. В началото на въстанието, оглавно от братята Асен и Петър, Хриз подкрепя ромеите, а след неуспехите на византийците срещу българите през 1186-1187 г. последният заема българска страна. Хвърлен е във византийска тъмница при Исаак II Ангел. Новият император Алексий III Ангел, поддържащ мирни отношения с България, освобождава затворника през 1195 г. и го поставя за управител на крепостта **Струмица**. Хриз се възползва от политическата обстановка и се отцепва от централната власт във Византия, като крои планове за самостоятелно владение в Македония.³³³ Впоследствие завладява крепостите в околността на Струмица. През 1197 г. Алексий III Ангел започва поход срещу Хриз, но го прекратява. Отцепникът се възползва от ситуацията и овладява останената без византийска защита крепост **Просек** (*фиг. 8*), в която си прави непристъпно убежище.³³⁴ Земите му се намират на границата на България и Византия, поради което той

³³² **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.),* 73-74.

³³³ **Пак там,** 73-78.

³³⁴ **Мутафчиев, П.** *Изток и Запад в европейското Средновековие,* София: ИК „Христо Ботев”, 1993, с. 44.

балансира политиката си между двете държави. През 1197-1198 г. той е съюзник на Калоян, отблъсква Алексей III Ангел и заедно с Камица разширява владенията си към Битоля.³³⁵ Насочвайки вниманието си към Хриз, Калоян продължава политическата линия на първите Асеновци за присъединяването на югозападните земи, населени с българи, към България.³³⁶

Никита Хониат, свидетел на събитията, описва историческите събития в една от запазените свои „Речи“ по следния начин: „...Слово към императора господин Алексей Комнин, когато се завърна от западните предели (словото е писано в 1202 г.). Тогава протостратор бе Мануил Камица, братов син на самия император. В сблъскването с варварите бе пленен (Мануил Камица бил изпратен от императора против Иванко) и не бе откупен от императора, а бе изкупен от Добромир Хриз, който владееше Просек и Струмица. След това той се вдигна срещу императора заедно със същия Хриз, който бе зет по дъщеря на протостратора. Императорът го надви и преследва. Тогава той сключи приятелски съюз с Йоаница (Калоян), който владееше Стара планина.”³³⁷ През 1202 г. българският цар и Алексей III сключват мир и така съдбата на Добромир Хриз се решава – „княжеството” му става част от властта в Търново.³³⁸

³³⁵ Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Гютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 88.

³³⁶ Данчева-Василева, А. *България и Латинската империя (1204-1261)*, София: изд. на БАН, 1985, с. 40.

³³⁷ Никита Хониат– Речи. – В: *ГИБИ*, XI, 1983, с. 111.

³³⁸ Николов, Г. *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, с. 93.

- *Севастократор Стрез* – историческите документи дават различни сведения относно родството на този отцепник с българските царе – днес доминира мнението, че е брат на цар Борил, но съществуват хипотези за фамилна връзка с Калоян.³³⁹ През 1208 г. Стрез завоюва Просек със сръбска помощ, но успява да съхрани политическата си самостоятелност. Стрез и Борил се съюзяват след възникването на Латинска заплаха. Владетелят на Просек е убит през 1211³⁴⁰ или 1214 г., когато заедно с търновския цар подготвя удар против Сърбия.³⁴¹ Фактът, че няма сведения за жена или наследници на Стрез,³⁴² потвърждава тезата за краткотрайността на тези самостоятелни владения.

Земите на севастократора просъществуват 3-4 години. Териториалният обхват на Стрезовите владения с център **Просек** е следният: на север граничи със Сръбската държава, на изток – Търновското царство, на юг – Солунското кралство, а на югозапад – Епир. По-голямата част от Македония е в ръцете на този владетел. Неговите владения са с размерите на тогавашна Сърбия. Без съмнение четири години Стрез успешно отблъсква чуждите стремежи за асимилиране на югозападните

³³⁹ Пак там, 98-99.

³⁴⁰ Пак там, с. 110.

³⁴¹ Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 88.

³⁴² Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, с. 356.

български земи, а след смъртта му Епирската държава завоюва огромна част от Македония.³⁴³

В периода края на XII – средата на XIII в. Европейският югоизток се изменя коренно, като се прекроява в отрицателно влияние за България. Нарастват амбициите за териториално разширение на Унгарското кралство в Българския северозапад с центрове Белград и Браничево, а Никейската империя разширява владенията си на Балканите. Резултатът е следният – много земи в северозападните области, Тракия, Родопската област и Македония отпадат от Българското царство. Васил Гюзелев посочва двата основни фактора за разединяването на държавата на Иван Асен II след неговата смърт, а именно – татарската експанзия, която разрушава североизточния тил на българите, и заселването на куманите на българска територия ускоряват процесите на децентрализация.³⁴⁴

Болярското отцепничество през втората половина на XIII в.

Иван Асен II централизира своята държава, но при неговите наследници се наблюдава обратният процес. Появяват се заможни боляри, които се превръщат в самостоятелни и полусамостоятелни владетели, като отцепват значителни територии от Българското царство. Техните дела са мотивирани и от татарската хегемония, защото „Златната орда” се намесва във вътрешната политика на българите, което води до още по-голямо разединение в страната.³⁴⁵ Фактор за развитието на сепаратизма през този период са и неуспешните войни с Византия и

³⁴³ **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, 118-123.

³⁴⁴ **Пак там**, 12-13.

³⁴⁵ **Панайотов, П.** *История на България. Българско средновековие: Извори, факти, мнения*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 1998, с. 449.

Унгария, обособяващи алтернативи за фракционизъм в българските земи.³⁴⁶

Спазвайки териториалния принцип, в разглежданата хронологическа рамка, амбиции за отделяне от Търново или дори присвояване на царския престол имат следните влиятелни личности, които се опитват да се възползват от междуособиците на Балканите, за да изпълнят своите цели:

- в Българския северозапад:

- *Ростислав Михайлович* – бивш черниговски княз и унгарски васал в Мачва (между реките Сава и Дрина), същевременно владее български земи. Самопровъзгласява се за „български император”, а действията му пряко изострят политическата криза в България през 1256 г. Българският цар Михаил II Асен става съюзник с Ростислав Михайлович и след като Михаил е победен от никейския император, то той търси помощ от своя приятел. Бившият черниговски княз и настоящ унгарски васал става посредник в мира между България и Никейската империя. Той подписва позорно за българите споразумение, което струва главата на търновския цар, тъй като Регинският мир продава българските интереси. Новият владетел Коломан II Асен приема за жена Мария (дъщеря на Р. М. и жена на покойния Михаил II Асен), което става повод унгарският васал да претендира за трона в Българската държава с претекст, че защитава честта на своята дъщеря. Р. М. успява да прибере Мария, но не и да завладее Търново.

³⁴⁶Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 88.

Предполага се, че при завръщането си откъсва земи от държавата на Коломан II Асен (Бдин и областта³⁴⁷) и оттогава започва да се нарича „дук на България“, дори „император Български“. Тези титли изразяват напразен стремеж към политическо наследство, което не принадлежи по право на унгарския васал в Мачва Михайлович, а и в ретроспективен план отношението му към съдбата на българските земи препотвърждава това становище.³⁴⁸

- *Яков Светослав* – наследник на киевските велики князе. През 30-те години на XIII в. търси спасение от татарите в България. През 1258 или 1259 г. се оженва за внучка на Иван Асен II, с което се сродява с Асеновата династия. Подкрепя баджанака си Константин Тих-Асен в борбата с Мицо и съответно е щедро възнаграден с титлата деспот (втора по стойност след царската). Получава големи владения в северозападните земи на България, но и неговите амбиции се променят и той започва да се стреми към повече самостоятелност в управлението си. Антивизантийската коалиция от 1263 г., в която участва заедно с цар Константин и епирският деспот Михаил II, се проваля. Политиката на Яков Светослав се изменя. Той започва да балансира между Унгария и България, за да увеличи самостоятелността си. През 1266 г. е принуден да стане унгарски васал, а след смъртта на царица Ирина

³⁴⁷ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида“, 2018, с. 40.

³⁴⁸ **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета“, 1994, 327-329.

той се откъсва от Търново и претендира за българския престол, защото остава единственият роднина на Асеновата династия в държавата. Величае се с титлата „император на България”, която сам си провъзгласява, и сече собствени монети, управлявайки като едноличен владетел. Търновският цар боледува и реално на държавното кормило е царица Мария. Тя успява да оплете Яков Светослав в своите „мрежи”, осиновявайки деспота, но това е капан, тъй като скоро след това новият син на Мария е отровен по нейна заръка.³⁴⁹ В българската историография съществува тезата, че Светослав управлява във **Видин?**, но монетните находки от неговия период разколебават тази теория.³⁵⁰ Я. С. остава в националната ни история като един от най-влиятелните отцепници, властвали през втората половина на XIII в. Сродяването с Асеновата династия му позволява да се издигне в българския управленски елит, но жаждата за власт, породена от регионалната политическа обстановка, го опропаства.

- *Дръман (Дърман) и Куделин* – български боляри, които през 70-те и 90-те години на XIII в. управляват самостоятелно Браничевската област. Център на владенията им е **крепостта Ждрело** на река Млава (при дн. с. Горняк, Сърбия). Те са с кумански или българо-кумански произход. През 1246 г. Браничевската област е завладяна за пореден път от Унгария, а 1273 г. двамата

³⁴⁹ Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, 397-398.

³⁵⁰ Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 88.

братя отхвърлят унгарската власт, тъй като и те, и местното население са с българско самосъзнание. Заплахата от север не стихва, поради което Дръман и Куделин получават подкрепа от Георги I Тертер (1280-1292). Предполага се, че братята са приели върховенството на българския цар, защото той още преди да стане цар е водач на куманите в България. През 1290 г. унгарците подтикват сръбския екскрал (бивш крал) Стефан Драгутин като полунезависим господар на унгарската област Мачва да завоюва Браничевската област. Планът не успява, а се случва точно обратното, т.е. братята наемат татари и кумани от владенията на хан Ногай и присъединяват значителна част от областта Мачва към своите владения, но историята не приключва дотук. През 1291 г. Стефан Драгутин с унгарска помощ, както и с подкрепата на своя брат сръбския крал Стефан Урош II Милутин (1282-1321), завоюват отново Браничевската област и я присъединяват към унгарската административна система. Дръман и Куделин бягат при Ногай, а Георги I Тертер няма възможност да помогне. През 1292 г. видинският владетел Шишман с татарска подкрепа от Ногай възвръща временно Браничевската област, но за кратко. Не е известно дали Дръман и Куделин участват в този поход, нито каква е тяхната съдба по-нататък, а владенията им остават изгубени за България завинаги.³⁵¹

³⁵¹ Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, 104-106.

- *Шишман* – баща на цар Михаил III Шишман (1323-1330) и самостоятелен български владетел от края на XIII – началото на XIV в. Шишман е от кумански произход и има роднински връзки с династиите Тертеровци и Асеневци. В историческите извори, именно този отцепник е записан с най-много титли – „български деспот“, „княз на българската земя“, „крал“, както и „български цар“. „Български деспот“ е неговата официална титла, а останалите разкриват авторитета му сред аристокрацията. Владенията на Шишман са със столичен център **Бдин** и имат следните граници: на изток достигат Лом и Враца; на запад – теснината Железни врата на р. Дунав; според съвременници Дунав протича по средата на държавата му, което включва и Влашката равнина.³⁵²

Шишман е лоялен на търновските царе, но самостоятелен в политиката си. През 1292 г., по заръка на хан Ногай и с татарски наемници, той воюва за териториите на Дръман и Куделин, като навлиза в сръбските земи. Сръбският крал Стефан Милутин успява да отблъсне Шишман и дори превзема Видин. Българският деспот бяга при своя съюзерен татарският владетел и с негова помощ сърбите са принудени да напуснат завладените български земи. Шишман и крал Милутин сключват мир, след който в своите земи деспотът има пълна самостоятелност, въпреки че през 1292 г. се заклева във вярност пред сръбския крал,

³⁵² Пак там, с. 395.

едновременно с това се оженва за дъщеря на сръбския жупан Драгаш и Михаил (син на Шишман) сключва брак с Анна-Неда (дъщеря на крал Милутин). Впоследствие Шишман нормализира отношенията си с Българското царство. В началото на XIV в. деспотът умира и е наследен от сина си Михаил, който след време става български цар.³⁵³

- в Българския североизток:

- *Мицо Асен* – той е най-опасен от болярите-сепаратисти, тъй като е детрониран цар.³⁵⁴ Приморските градове Месемврия и Анхиало се определят най-често като центрове на неговите владения, но по-вероятно е да са земите около **Преслав**.³⁵⁵

През 1256 г. в България настъпва поредната междуособица, целяща завземането на владетелския трон, защото умират двамата последни наследници на Иван Асен II по мъжка линия. Георги Пахимер (византийски историк, свидетел на събитията) пише, че властта трябва да се прехвърли върху Мицо Асен, тъй като е зет на Иван Асен II. Така и става в края на 1256 г. Проблемът за новия владетел се изразява във факта, че той не среща подкрепата на провинциалната аристокрация, за разлика от търновската, която го издига. Мицо Асен не успява да се справи с неблагоприятната

³⁵³ **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, с. 395.; **Панайотов, П.** *История на България. Българско средновековие: Извори, факти, мнения*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 1998, 449-450.

³⁵⁴ **Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев.** *История на България : Ч. 1.*, с. 88.

³⁵⁵ **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, с. 280.

обстановка и да се утвърди като монарх. Най-вече авторитета си губи поради неуспешната война срещу никейците, а и заради увеличените данъци на обикновеното население. През 1257 г. той бяга от Търново и се опитва да възроди Преслав като столица. При тази ситуация претендентът за цар Константин Тих се поучава от грешките на своя съперник и успява да получи подкрепата на Никейската империя, като през 1260 г. сключва договор с нея и едновременно с това печели благоволенieto на народа. Мицо Асен се превръща в държавен изменник, тъй като последният град, приемащ властта му, а именно Месемврия (дн. гр. Несебър), е разменен с византийския император Михаил VIII Палеолог за доходоносна област в околностите на река Скамандър (край античната Троя). Липсват исторически извори за съдбата на този опасен отцепник.³⁵⁶

- в Средногорието и Подбалканските земи:

- Към 90-те год. на XIII в. братята *Смилец* (1292-1298), *Войсил* и *Радослав* владеят тези територии, като техен център е крепостта **Копсис** (фиг. 9).³⁵⁷
- През 1298 г. част от разглежданите земи попадат под властта на *Алдимир/Елтимир* (брат на цар Георги I Тертер). Управителят избира за свое средище град **Крън**

³⁵⁶ **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, 280-281.

³⁵⁷ **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида”, 2018, с. 62.

(при днешното село Енина, Казанлъшко) и сключва брак с Мария (дъщеря на Смилец).³⁵⁸

През 1323 г. деспот Войсил се опитва да възстанови това „княжество”, но Михаил III Шишман Асен побеждава и подчинява Средногорието пряко под властта на търновската корона.³⁵⁹

Самостоятелни владения през XIV в.

Естественото развитие на сепаратизма продължава и през този период. Разликата е, че през XIV в. се обособяват напълно независими, мащабни владения, които придобиват статут на самостоятелни държави. Не случайно чуждестранни автори започват да пишат за три Българи, тъй като тези страни водят напълно самостоятелна вътрешна и външна политика. Опасностите през четиринадесетото столетие за българския народ не стихват, тъй като той живее на кръстопът. Това географско положение е колкото стратегическо и благоприятно, толкова и обременяващо. Границите на българските земи са подложени на силен натиск от множество държави: от север – татарски нашествия, на изток – византийски, дори генуезки флоти, от югоизток – османци, на юг – византийци, на запад – сърби, а на северозапад – унгарци. Всичко това, както и включването на българските земи към византийската административна уредба през Византийското владичество, води до разединение сред българите, бранещи отчаяно своите територии от всички страни. Изминали са вече над три века от внедряването на византийската феодална система в родните граници и постепенно сепаратистите основават свои владетелски родове и получават

³⁵⁸ **Панайотов, П.** *История на България. Българско средновековие: Извори, факти, мнения*, Велико Търново: изд. „Абагар”, 1998, с. 450.

³⁵⁹ **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, с. 89.

подкрепата на огромна маса от българския народ, за да създадат държава в държавата.

- Българския северозапад:

- *Видинското „княжество”/„деспотство”* – съществува с прекъсвания повече от век, а център е **Бдин**. Основателят на това държавно формирование е деспот Шишман, наследен от Михаил III Шишман Асен. Историята е повратна и тези земи преминават към Търново, когато синът на Шишман става цар на България. Белаур (брат на Михаил III Шишман Асен) е назначен да управлява Видин. Този период не продължава дълго, защото Михаил умира в битката при Велбъжд, а брат му не се подчинява на новия търновски владетел и се стреми към отцепление. Иван Александър побеждава сепаратиста и дава като самостоятелно владение Видинското царство, което впоследствие е покорено от османците, на своя син Иван Срацимир.³⁶⁰

- Българския североизток:

- *Добруджанско „деспотство”* – през 40-те години на XIV в. Черноморската област между Варна, Дунав и част от Добруджа се оформят като самостоятелно владение, васално на Търновското царство. Първият владетел на Добруджанското деспотство е боляринът Балик. Град **Карвуна** е столичен център на неговото владение. Впоследствие Добротица (брат на Балик) наследява това

³⁶⁰Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1., с. 89.*

„царство” и избира за свой държавен център **Калиакра**.³⁶¹ Съществува хипотеза, че след смъртта на Добротица деспотството е разделено между Иванко и Йоан Тертер в Дръстър (ако не са една и съща личност).³⁶² Друго становище е, че през 1385 г. Иванко наследява Добротица. Той сключва мир с Генуа в Пера (предградие на Цариград) на 27.V.1387 г., защото още баща му е османски васал и политическата обстановка е доста динамична. Така един проблем стихва. Мехмед Нешри (османски хронист) отбелязва, че Иванко има за своя престолнина **Варна**. Влашкият войвода Мирчо завоюва част от земите на Добруджанския деспот, но за кратко. През 1396/1397 г. и това самостоятелно владение попада под властта на султана.³⁶³

- в Родопите и Беломорието:

- *Владението на Момчил* – съществуват множество предания, свързани с името на този български самостоятелен владетел от XIV в., който е от „незнатен произход”. Той е „хонсар”, а по-късно става византийски стратиот, но скоро пак се връща към разбойничеството. Бяга в Сърбия и служи на крал Стефан. Впоследствие балансира между двамата основни претенденти за византийския престол – императрица Анна Савойска, защитаваща правата на малолетния си син Йоан V

³⁶¹Ценов, Я. *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида”, 2018, с. 48.

³⁶²Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 89.

³⁶³Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994, 167-168.

Палеолог, и великия domestik Йоан Кантакузин, който се обявява за император. Кантакузин предоставя на Момчил крепостите в Метропа (област, обхващаща Западни и Средни Родопи и част от Беломорието), за да получи неговата подкрепа срещу враговете си. Приобщава се и към Анна Савойска, която му предлага деспотска корона, а след време старият му съдружник му обещава титлата севастократор (второ лице на държавата). Всичко това е въпрос на интереси, все пак Момчил извоюва своята самостоятелност и започва да управлява, воден от собствената си политика. На 7.VI.1345 г. той умира в героичната битка срещу обединените сили на Кантакузин и Умур бег (емир на малоазийския бейлик Айдын) пред стените на Буруград. Жена му, българка по произход, е заловена при **Ксанти** (столица на независимото княжество), но е помилвана и изпратена в България по нейно желание. Така приключва историята на едно самостоятелно владение, което се заражда от ръцете на авантюристичен, смел и силен български „хонсар“, превъзмогащ разбойническото в себе си и бранещ докрай подчинените нему територии.³⁶⁴

- в географската област Македония:

През последните десетилетия на XIII и целия XIV век значителна част от българските земи не са освободени и присъединени към държавната администрация. Това, разбира се, създава предпоставки за сепаратизъм, тъй като някои от териториите като Македония са запазили

³⁶⁴ Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета“, 1994, 282-286.

българския си етнокултурен характер, а други (Белград и Браничево) са обезбългарени. Македонските земи от византийска власт попадат в пределите на Сърбия, което се случва в хронологическия отрязък 1282-1347 г. Алтернативата „Долната земя” да бъде освободена от българите през 1330 г. не е успешна, тъй като сръбският крал Стефан Дечански побеждава. Неговият син Стефан Душан (1332-1355) укрепва още повече своето кралство и югозападните български земи остават здраво вклинени в териториалната цялост на страната му.³⁶⁵ Тази велика Сръбска държава е краткотрайна и етнически нееднородна. При наследника на Душан Стефан Урош V Луди (1355-1371) се наблюдава силна децентрализация. Сепаратизмът се проявява най-вече в Албания, Епир, Тесалия и завладените от Сърбия земи, които са заселени с българи.³⁶⁶ Княз Лазар управлява изначалните земи на царството, но завладените от чужди държави владения се обособяват в свои местни държавици. Техни властници са сръбски аристократи, но населението е българско и това води до отделяне от сръбската държавна традиция. Новите еднолични владетели често са наричани „български”, като понякога се женели и за българки. Всичко това създава основите за изграждане на самостоятелни и полусамостоятелни владения в югозападните български земи, които са разединени и воюват помежду си, а това ги превръща в лесна плячка за османските завоевания.³⁶⁷ Някои от тези „княжества” са:

- *Кралството на Вълкашин*– той е бивш жупан в Прилеп, който се провъзгласява за крал съуправител на цар Стефан Урош. Признат е за съвладетел, тъй като поддържа и добри отношения с Елена (вдовицата на

³⁶⁵ Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 89.

³⁶⁶ Коледаров, П. *Политическа география на средновековната българска държава. II част (1186-1396)*, София: изд. на БАН, 1982, 104-105.

³⁶⁷ Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 89.

Стефан Душан). Вълкашин и брат му Иван Углеша успяват да се обособят като най-едрите феодали с доминираща роля в Македония, вероятно и Поморавието. Вълкашин разгръща своята мощ върху Северна, Средна и Западна Македония (със Скопие, Преспа, Полога, Велес), предполага се, че владението му включва и територии на север от Шар планина.³⁶⁸ Център е град **Прилеп**. Албанският хронист Музаки определя лидера на това кралство като „крал на България”.³⁶⁹

- *Владението на деспот Йоан Углеш и „господин” Константин Деянови/Драгаши* – възниква след 1371 г. Най-големите успехи са свързани с второ упоменатия владетел, защото деспот Йоан не живее дълго. Земите на Константин са по поречието на Струма, заедно с Велбъжд (Кюстендил), областта Щип и др. Вероятно **Велбъжд** е центърът на тези владения. Константин също както крал Марко умира в битката при Ровине като османски васал. Земите му са завладени от османците и превърнати в Кюстендилски санджак, начело на който застава Юсуф (помюсюлманчен син на Константин). Константин Деянов е сърбин, но е наричан владетел или господар на „българската земя”, „воевода български”, „български цар” и др.
- *Деспот Йоан Углеш (брат на Вълкашин)* – бил е на служба при Елена (жената на Стефан Душан) и получава деспотска титла. До 1365 г. взима от сръбската царица

³⁶⁸Коледаров, П. *Политическа география на средновековната българска държава. II част (1186-1396)*, с. 105.

³⁶⁹Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 90.

управлението в **Сяр** на Югоизточна Македония до Струмица и Мелник с Халкидическия полуостров и временно се разширява в Беломорската низина до Долна Марица. Сръбският писател Михаил Константинович от Островица в своята хроника от XV в. пише: „Той [= Стефан Душан] дал на двамата братя Вълкашин и Углеша да управляват Българското царство... Когато били само на четири мили от Дренополе [= Адрианопол, или Одрин], двамата братя въстанаха против своя господар...”. Това сведение, както и известието на Музаки и други творци, разкриват, че независимо от произхода на феодалните владетели през разглеждания период, в Македония и Поморавието те са смятани и определяни за „български”.³⁷⁰

- *Крал Марко (1371-1395)* – син на Вълкашин и българката Елена, техен законен наследник. През 1395 г. в битката при Ровине във Влашко се сражава като васал на Баязид срещу Мирчо Стари и по божието благоволение напуска земния свят. Кралството му престава да съществува, а земите му стават собственост на османците. Историческите извори упоменават Марко като „крал на България”, както и българин. Център на владенията му е **Прилеп**.³⁷¹
- Част от югозападните български земи са владенията на: *Радослав Хлапен* (Бер, Воден и **Костур**), *Андрей Гропа*

³⁷⁰Коледаров, П. *Политическа география на средновековната българска държава. II част (1186-1396)*, 105-107.

³⁷¹Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев. *История на България : Ч. 1.*, с. 90.

(Охрид), *Андриаш* (брат на крал Марко, управлява в Дебър) и т. н.³⁷²

* * *

Децентрализацията е нормален процес на развитие при средновековните държави, но разликата в България е тази, че нормалното развитие при този развой на събитията е прекъснато от османските нашествия, които използват умело разединението, кръвопролитията и враждите сред всички страни на Балканите и успяват да утвърдят своето влияние над тях. Султанският военно-деспотичен централизъм слага край на сепаратизма над огромна част от Балканския полуостров.³⁷³ През XII-XIV в. българите не могат да осъществят завета на хан Кубрат поради усложнената политическа обстановка, множеството могъщи съперници, както и личните амбиции на определени хора за власт, пари и слава. Заръката на мъдрия Кубрат през Второто българско царство е загърбена, но днес остава в историческата памет на българския народ под формата на националния девиз: „Съединението прави силата!“.

³⁷²Пак там, с. 90.

³⁷³Пак там, с. 90.

V. Заключение

Българската държава има дълга история. Тя започва да съществува от времето на хан Аспарух. За този около 1340-годишен период България преживява множество мигове на триумф, но и на загуби, на централизация, но и на дестабилизация. Българите живеят на кръстопът между Централна Европа и Мала Азия, както и между Западна Азия и Северна Африка. Това географско положение предопределя бурно развитие, изпълнено с преврати, периоди на разединение, но и мигове на хегемон на Балканите (при Симеон, Иван Асен II). В тази заплетена обстановка столичните центрове имат ръководни функции за развитие на държавата и те са разположени на геостратегически позиции, които максимално да предопределят благодатното развитие на България.

През Първото българско царство множество градове успяват да заемат престижната функция на столици. Честата смяна на столичния център се предопределя от вътрешно- и външнополитическото развитие на държавата, както и от прогреса на културата и особеностите на епохата. Онгълът е първото селище, което има функциите на столица на България. След това „т. нар. Варна”, Плиска, Велики Преслав заемат тази роля, като последният град е построен с идеята да бъде постоянен държавен център, но византийските военни победи през X-XI в. водят до обособяването на Самуиловата държава, която често мени своите столици (например Охрид, Преспа).

Владичеството на византийците над българския народ променя административната уредба на покорената страна и поради феодалния строй след въстанието на братята Асен и Петър през втората четвърт на XII в. започват да се появяват изяви на сепаратизъм. Децентрализацията е факт и е естествен процес на развитие, който за в бъдеще вероятно ще бъде преодолян. Появяват се редица самостоятелни и полусамостоятелни

владетели, претендиращи за власт и собствени средища. През XII-XIV в. столици на Търновското царство са Търново и впоследствие Никопол, но съвременниците пишат за три Бългрии. Държавен център на Видинското царство е Бдин, а първи град на Добруджанското деспотство Карвуна и по-късно Калиакра. Българите, разединени, стават по-лесна плячка за османците, които ликвидират една по една столиците на трите Бългрии. Пет века след владичеството на Османската държава българите успяват да се освободят, водени по пътя към свободата от личности като Васил Левски, които следват идеологията: „Ако спечеля, печеля за цял народ – ако загубя, губя само мене си”. През 1878 г. тези възрожденци извоюват свободата на българския народ и на следващата година София става столица и до днес.

VI. Библиография на използваните извори, изследвания и електронни източници

Използвани извори

Алберих – Хроника на монаха Алберих от манастира „Троа Фонтен”. – В: *ЛИБИ*, IV, 1981.

Георги Акрополит – История. – В: *ГИБИ*, VIII, 1972.

Кедрин-Скилица – Кратка история. – В: *ГИБИ*, VI, 1965.

Михаил Глика – Летопис. – В: *ГИБИ*, X, 1980.

Никита Хониат – История. – В: *ГИБИ*, XI, 1983.

Никита Хониат – Речи. – В: *ГИБИ*, XI, 1983.

Патриарх Никифор – Бревиарий. – В: *ГИБИ*, III, 1960.

Продължителят на Георги Монах. – В: *ГИБИ*, VI, 1965.

Теофан Изповедник – Хронография. – В: *ГИБИ*, III, 1960.

Използвани изследвания

Аладжов, А. 2009. *Византийският град и българите VII-IX век : По археологически данни*, София: Нац. археол. институт с музей на БАН.

Андреев, Й. 1994. *Курс лекции по история на Второто българско царство*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”.

Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов. 1994. *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”.

Атанасова, Й., Н. Георгиев, П. Михайлов. 1968. *Видин*, София: изд. „Български художник”.

БАН. 1978. *Енциклопедия „България”*, т. 1, София: изд. на БАН.

БАН. 1984. *Енциклопедия „България”*, т. 4, София: изд. на БАН.

Бараков, В. 2015. *Градът във Второто българско царство: раждане, типология и структура*, Велико Търново: изд. „Абагар”.

- Бешевлиев, В. 1979.** *Първобългарски надписи*, София: изд. БАН.
- Боев, Зл., Н. Илиев. 1991.** *Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX-X в.).* – В: Археология, кн. 1, София: Археологически институт.
- Божилков, И., Гюзелев, В. 1999.** *История на средновековна България VII-XIV в.: Т. 1.*, София: ИК „Анубис”.
- Бонев, С. 1995.** *Свидетелства за най-ранната история на Преслав.* – В: 1100 години Велики Преслав, т. 1, Шумен: изд. на ВПИ „Константин Преславски”.
- Борисов, Б. и др. 1993.** *Велики Преслав. Страници от историята: от древността до наши дни*, Велики Преслав, издава Организационен комитет 1100 години Велики Преслав.
- Войнов, М. 1968.** *Преслав, Средец, Охрид – три средновековни престолни града на български царе и патриарси.* – В: Исторически преглед, кн. 4, София: БАН.
- Георгиев, П. 2002.** *За столицата на Аспарухова България* – В: Исторически преглед, Година LVIII, кн. 5-6, БАН.
- Георгиев, П. 2005.** *Кампусът на Одесос. Исторически бележки за неговата локализация.* – В: Известия на Народния музей – Варна, 41 (56).
- Георгиев, П. 2007.** *Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика* – В: Проблеми на прабългарската история и култура, Том 4,2, София: изд. „Национален археологически институт и музей – БАН”.
- Георгиев, П. 2008.** *Столиците на княз Борис-Михаил – хронология и типологическа характеристика.* – В: Християнската култура в средновековна България: Материали от националната научна конференция, Шумен 2-4 май 2007 година, Велико Търново: изд. „Фабер”.

- Георгиев, П. 2015.** *Заслугата на Карел Шкорпил за откриването на Плиска и за някои негови интерпретации.* – В: *Плиска – Преслав*, т. XI. София: печатница „Кота принт“.
- Гергова, В. 2001.** *Щрихи от историята на Видин.* – В: Исторически преглед, книжка 1-2, София: Институт по история при БАН.
- Градева, Р. 2015.** *На границата на османското пространство.* – В: Исторически преглед, книжка 3-4, София: Институт за исторически изследвания при БАН.
- Гюзелев, В. 2000.** *Столиците на България – средновековните и днешната*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Данчева-Василева, А. 1985.** *България и Латинската империя (1204-1261)*, София: изд. на БАН.
- Джингов Г., А. Балканска, М. Йосифова. 1998.** *Калиакра*, том 1 : Крепостно строителство, София: АИ "Проф. Марин Дринов".
- Долмова-Лукановска, М. 2009.** *Търново 1259/1260 г. през погледа на великия логотет Георги Акрополит.* – В: *Пътуванията в средновековна България*, Велико Търново: изд. „Абагар“.
- Дончева-Петкова, Л. 2000.** *100 години археологически разкопки в Плиска.* – В: *Плиска – Преслав*, т. VIII. Шумен: изд. „Антос“.
- Дончева-Петкова, Л. и колектив. 1999.** *Първопрестолна Плиска*, Франкфурт на Майн: изд. „Йохан Волфганг Гьоте-университет“.
- Дуйчев, И. 1964.** *Миниатюрите на Манасиевата летопис*, София: изд. „Български художник“.
- Дуйчев, И. 1972.** *Българско средновековие. Проучвания върху политическата и културната история на средновековна България*, София: изд. „Наука и изкуство“.
- Илиева, Г. 2013.** *Ново сведение за Преслав.* – В: *Сборник Преслав*, т. 7, Велико Търново: изд. „Фабер“.

- Екзарх, Й.** 1981. *Шестоднев* /Превод от старобългарски, послеслов и коментар Николай Цв. Кочев/, София: изд. „Наука и изкуство“.
- Коледаров, П.** 1982. *Политическа география на средновековната българска държава. II част (1186-1396)*, София: изд. на БАН.
- Колектив.** 1968. *Известия на народния музей – Варна*, книга IV, Държавно издателство – Варна.
- Константинов, К.** 2007. *За игрите на населението в Плиска*. – В: сборник Епископ-Константинови четения „Личност и социум”, т. X, част II, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски”.
- Кръстев, Б., Ст. Витлянов.** 1995. *За няколко топонима от околностите на старопрестолния Преслав*. – В: 1100 години Велики Преслав, т. 2, Шумен: изд. на ВПИ „Константин Преславски”.
- Кузев, Ал.** 1967. *Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав: Пиргос, Новград, Свищов и Никопол*. – В: Известия на Народния музей – Варна, книга III (XVIII), Варна: ДИ Варна.
- Кузев, Ал., В. Гюзелев.** 1981. *Български средновековни градове и крепости*, том I: Градове и крепости по Дунав и Черно море, Варна: книгоиздателство „Георги Бакалов”.
- Лазаров, И., Павлов, Пл., Тютюнджиев, И.** 1995. *История на България : Ч. 1. Средновековие. Българските земи под османска власт : (VII–XVIII в.)*, Велико Търново: изд. „Слово”.
- Матанов, Хр.** 1986. *Югозападните български земи през XIV в.*, София: изд. „Наука и изкуство”.
- Миленов, Кр.** *Плиска – новият европейски център през ранното Средноековие*, София: ИК „Тангра ТанНакРа” ООД, 2012.
- Михайлов, Ст.** 1972. *За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав*. – В: Археология, книга 1, София: изд. БАН.

- Миятев, Кр. 1930.** *Велики Преслав – столицата на Симеона. Водач за старините*, София: Придворна печатница.
- Мутафчиев, П. 1993.** *Изток и Запад в европейското Средновековие*, София: ИК „Христо Ботев”.
- Мутафчиев, П. 1992.** *История на българския народ*, София: изд. на БАН.
- Ников, П. 1922.** *История на Видинското княжество до 1323 година.* – В: Годишник на Софийския университет, книга XVIII, София: печатница „П. Глушков”.
- Николов, Г. 2011.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, София: ИК „Гутенберг”.
- Николов, Г. 2016.** *Цар Самуил*, София: изд. „Захарий Стоянов”.
- Николов-Зиков, П. 2012.** *Династията на Срацимировци*, София: „Нов български университет”.
- Николова, Р., Н. Генов. 2013.** *1000 страници България*, София: изд. ”Сиела Норма” АД.
- Овчаров, Д. 1995.** *Още за игрите в средновековен Преслав.* – В: Плиска-Преслав, т. 7, Шумен: БАН.
- Овчаров, Д. 2003.** *Първопрестолна Плиска*. Варна: изд. „Славена”.
- Овчаров, Н. 2011.** *Велики Преслав – Могъщият*, София: изд. „Стандарт”.
- Овчаров, Т. 2004.** *Археологическа характеристика на Второто българско царство*, Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”.
- Овчаров, Д., Т. Тотев, Ат. Попов. 1980.** *Стари български столици : Плиска, Велики Преслав, Търновград*, София: ДИ „Септември”.
- Павлов, Пл. 2014.** *Векът на цар Самуил*, София: изд. „Изток-Запад”.
- Панайотов, П. 1998.** *История на България. Българско средновековие: Извори, факти, мнения*, Велико Търново: изд. „Абагар”.

- Панова, Р. 1995.** *Столичният град в културата на средновековна България*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Панова, Р. 2003.** *Промяна в картината на света. Средновековните столици Велики Преслав и Търновград.* – В: *Исторически преглед*, кн. 1-2, София: БАН.
- Плетнъов, В. 2010.** *Варна през Средновековието.* Част първа: от VII до X век. Варна: книгоиздателство Зограф.
- Попов, Ст. 2011.** *Замъкът в Европа и България през средните векове*, София: ИК „Колхида“.
- Рашев, Р. 2008.** *Българската езическа култура VII-IX век*, София: изд. „Класика и стил“.
- Рашев, Р. 2001.** *Прабългарите и българското ханство на Дунав*, София: изд. „Класика и стил“.
- Рашев, Р. 1982.** *Старобългарски укрепления на Долния Дунав /VII–XI в./*, Варна: книгоиздателство „Г. Бакалов“.
- Танасова-Годорова, Т. 1994.** *Нежни листа.* Болград: Български културен център „Академик Александър Теодоров-Балан“.
- Теофилов, Т. 2000.** *Древни научни познания, закодирани в седмоллистната розета от Плиска.* – В: *Плиска-Преслав*, т. VIII. Шумен: изд. „Антос”, Шумен.
- Ценов, Я. 2018.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида“.

Използвани електронни източници

- *Алексий Слав.* // <https://bg.wikipedia.org>, 27.02.2019.<https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%B9_%D0%A1%D0%BB%D0%B0%D0%B2> (14.06.2019);
- *Аневско Кале.* // <https://bg.wikipedia.org>, 26.05.2019. <https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B5%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%BE_%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B5> (14.06.2019);
- *Археологически резерват „Калиакра” II* <http://www.bulgariatravel.org> . <<http://www.bulgariatravel.org/article/details/35#map=6/42.750/25.380>>(10. 05. 2019);
- *Бдин.* // <https://trakia-tours.com>.<<https://trakia-tours.com/wp/fortresses/%D0%B1%D0%B4%D0%B8%D0%BD/>> (14.06.2019);
- **Михајловски, Р., Петров, О.** 2017. *Нови наоди од тврдината Просек, Демир Капија : печатот на Георги Инеот, севат и паракимомен, 1198 година*, Патримониум.МК год. X бр. 15.// <http://www.kalamus.com.mk>, 24. 09. 2013. <http://www.kalamus.com.mk/pdf_spisanija/patrimonium_10/011%20=%200019_2%20Robert%20Mihajlovski,%20Ordance%20Petrov%20-%20Patrimonium%202017.pdf> (14.06.2019);
- **НАИ с музей.** *НИАР „Плиска” . Галерия от планове и фотографии на архитектурни паметници съоръжения и находки – част I.* //<http://carare.naim.bg>. <<http://carare.naim.bg/pliska/plisbg1/BG005.html>>(25.06.2019);
- **Николов, А., Г. Димов.** *Теренно проучване на средновековните паметници в град Никопол (23-25.06.2011).* – В: Mediaevalia, 4, 2012,с. 216. <https://www.academia.edu/2021682/%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2_%D0%90._%D0%93._%D0%94%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2._%D0%A2%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%83%D1%87%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B5_%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5_%D0%BF%D0%B0%D0%BC%D0%B5%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B8_%D0%B2_%D0%B3%D1%80._%D0%9D%D0%B8%D0%BA%D0%

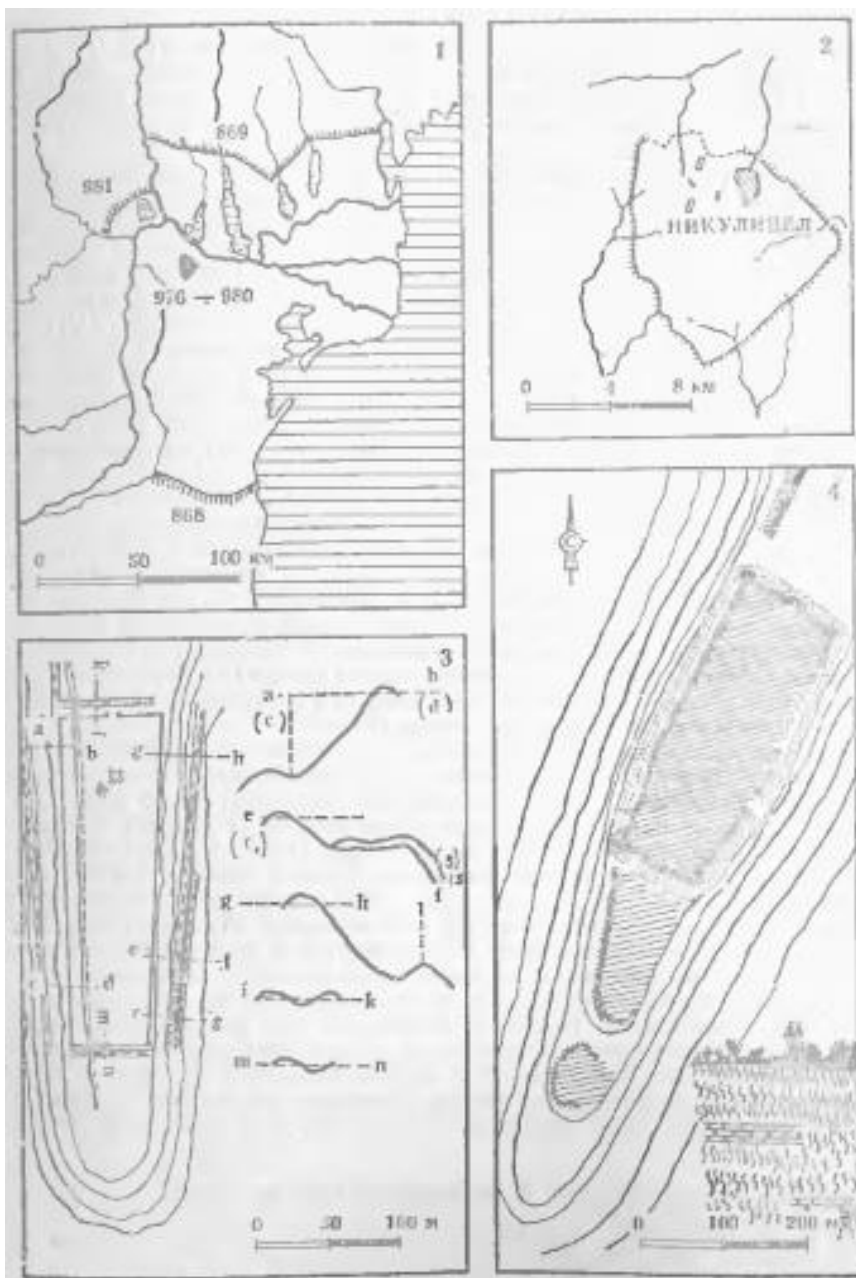
[BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB 23-25. 06. 2011 . - Mediaevalia 4 2012 216-223.](#) > (11.05.2019);

- **Петканова, Д.** *Български апокрифен летопис.* – В: Стара българска литература. Апокрифи, изд. „Български писател”, София, 1982. // <http://macedonia.kroraina.com/>, <http://macedonia.kroraina.com/bg_ap/dp_43.html> (24.06.2019);
- *Таблица на населението по постоянен и настоящ адрес: област Плевен, община Никопол. II* <https://www.grao.bg>, 15.12.2019. <https://www.grao.bg/tna/t41ob-15-12-2019_1-3.txt> (23.11.2020);
- *Цитати за историята.* // <http://www.citat.bg>. <<http://www.citat.bg/istoriya?page=2>> (11.05.2019);
- *Цитати история.* // <https://www.crossroadbg.com>, <<https://www.crossroadbg.com/citati-istoriya/>> (10.05. 2019);
- *Цитати култура.* // <https://www.crossroadbg.com>, <<https://www.crossroadbg.com/citati-kultura/>> (06.05. 2019).

VII. Приложение

Списък на фигурите

- 1.** Землени съоръжения в района на Дунавската делта. Никулицел
- 2.** План на Плиска по Р. Рашев (1) и общ устройствен план на столицата Плиска, наложена върху самолетна снимка (2)
- 3.** Крумов дворец и Тронна палата – аерофотоснимка
- 4.** Аерофотоснимка на дворцовия център във Велики Преслав
- 5.** Крепостта Царевец
- 6.** Ранносредновековна крепост Баба Вида в град Бдин
- 7.** Руини от Славовата крепост край Мелник
- 8.** Средновековната крепост Просек. Панорама на археологическите обекти Маркова кула, с. Корешница и Кале-Стрезов град, с. Челевец
- 9.** Изглед към крепостта Аневско Кале (Копсис)

Фиг. 1

1. Землени съоръжения в района на Дунавската делта.
 2. Никулицел. План на земляния лагер (по К. Шкорпил).
 3. Никулицел. Голямото кале (по П. Полоник).
 4. Никулицел. Голямото кале (по К. Шкорпил).
- Източник: **Рашев, Р.** 1982, с. 22

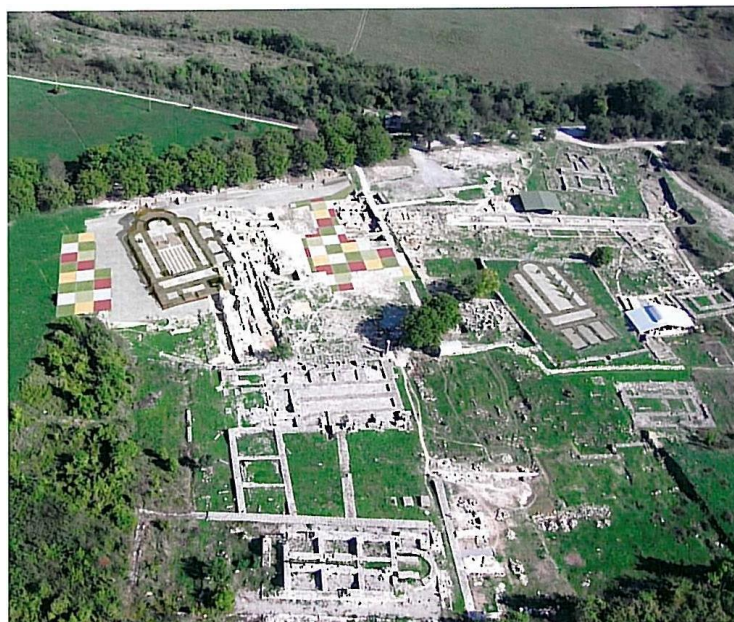
ЛЕГЕНДА: 1. Столичен център; 2. Вътрешен град-дворцов комплекс; 3. Компактна жилищно-стопанска зона; 4. Жилищно-стопански квартали; 4'. Вторични градски центрове; 5. Главни комуникационни оси; 6. Външна защитна стена; 7. Крепостна стена на Вътрешния град; 8. Река; 9. Свободни площи за стопанска дейност и градско развитие; 10. Духовен център – комплекс „Голямата базилика“; 11. Алея за тържествени процесии;

Фиг. 2.
 По Рашев, Р.
 (Миленов, Кр. 2012)

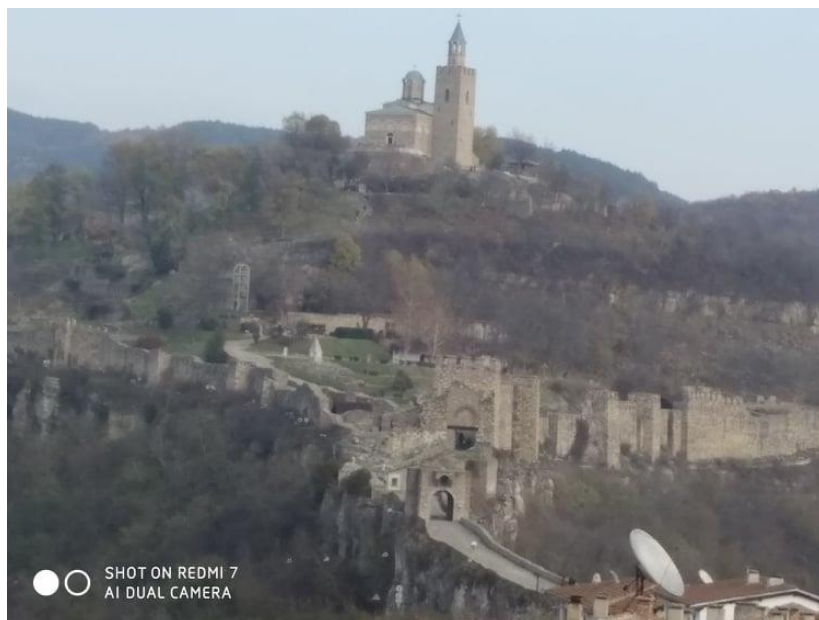
Фиг.3.

Източник: <http://carare.naim.bg/pliska/plisbg1/BG005.html>

Фиг.4.

По Ценов, Я. 2018, с. 22

Фиг.5.
От автора

Фиг.6.
Източник: <https://trakia-tours.com>

Фиг.7.

Източник: <https://bg.wikipedia.org/wiki>

Фиг. 8.

По Михајловски, Р., Петров, О.
(Михајловски, Петров 2017, с. 228)

Фиг.9.

Източник: <https://bg.wikipedia.org>

Центрове на сепаратизма през епохата на Второто българско царство (XII-XIV в.)³⁷⁴			
Период	Регион	Владетел	Център
Края на XII – средата на XIII в.	Българският северозапад	Белота (1202-1203)	Браничево (?)
	Добруджа и Лудогорието	цар Теодор Петър (1190-1196)	Велики Преслав и Проват (Овеч)
	Добруджа	севастократор Петър (1253)	Велики Преслав (?)
	Родопската област	Иванко (1199-1200)	Кричим и Станимака
		Йоан Спиридонаки (1200-1201)	Неуточнено
	Родопската област и Пиринска Македония	деспот Алексий Слав (1207 – след 1230)	Цепина и Мелник
	Македония	Добромир Хриз (ок. 1195-1201)	Просек
севастократор Стрез (1208-1211/4)			
Втората половина на XIII в.	Българският северозапад	Ростислав Михайлович (1256 – ?)	(?)
		Яков Светослав (1258/9-1276)	Бдин (?)
		Дръман (Дърман) и Куделин (70-те – 90-те год. на XIII в.)	крепостта Ждрело на р. Млава
		Шишман (1277-1308/1312)	Бдин
	Българският североизток	Мицо Асен (1256-1257)	Преслав (?)
	Средногорие и Подбалкански земи	Смилец, Войсил, Радослав (90-те год. на XIII в.)	Копсис
		Елтимир/Алдимир (1298-1305)	Крън

³⁷⁴Използвани източници: **Андреев, Й., И. Лазаров, Пл. Павлов.** *Кой кой е в средновековна България*, София: изд. „Просвета”, 1994.; **Коледаров, П.** *Политическа география на средновековната българска държава. II част (1186-1396)*, София: изд. на БАН, 1982.; **Лазаров, И., Пл. Павлов, И. Тютюнджиев.** *История на България : Ч. 1. Средновековие. Българските земи под османска власт : (VII–XVIII в.)*, Велико Търново: изд. „Слово”, 1995.; **Матанов, Хр.** *Югозападните български земи през XIV в.*, София: изд. „Наука и изкуство”, 1986.; **Николов, Г.** *Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – средата на XIII в.)*, с. 233.; **Ценов, Я.** *Българските дворци: от кан Аспарух до цар Борис III*, София: ИК „Колхида”, 2018.

XIV в.	Българският северозапад (Видинско „деспотство”/”царство”)	Михаил III Шишман Асен (1308/1312-1322)	Бдин
		Белаур (1331-1336)	
		Иван Срацимир (1356-1396/7)	
	Българският североизток (Добруджанско „деспотство”)	Балик (1322-1347)	Карвуна
		Добротица (1347-1385)	Калиакра
		Иванко (1385-1396/7)	Варна
	Родопи и Беломорие	Момчил(1343-1345)	Ксанги
	Македония	Вълкашин(1365-1371)	Прилеп
		деспот Йоан и Константин Деянови/Драгаши(1356-1395) (османски васали след 1371)	Велбъжд
		Радослав Хлапен(1356-1371)	Костур
		Йоан Углеш (1365-1371), брат на Вълкашин	Сяр
		Андрей Гропа(1365-1371)	Охрид
		Крал Марко (османски васал след 1371-1395), син на Вълкашин	Прилеп
		Андриаш(1373?-1394?)	Дебър

Резюме

Изучаването на столичните центрове в средновековна България е един загадъчен и обемист въпрос. Съществуват множество домашни и чуждестранни извори и изследвания по темата, които просветляват пътя към обогатяването на историческата картина за столиците на нашата родина. Дори и на този етап все още остават много „бели петна“ и тепърва предстоят още открития и разкопки, които да способстват за доизграждането на неизвестните или несигурни моменти по този въпрос, но това е част от развитието на всеки народ и един естествен процес, който се гради с усилието на множество ентузиастични, учени и любители на историята.

Настоящото изследване представлява опит да се изясни същността на българските столични центрове през Средновековието според нивото на съвременната историография и част от наличната литература и изворова база по темата. Несъмнено събитията могат да бъдат разгърнати в още по-голям мащаб, но целта на научния труд е да се компилират сведенията максимално обективно и ясно, давайки сведения за историята и археологията на столиците, както и някои други въпроси, допълващи представата ни за тях.

Структурата на книгата съдържа увод, три глави за столичните центрове, както и заключение, библиография и приложение. В глава първа: Столиците през епохата на Първото българско царство се разглеждат и представят Онгълът, хипотезата за столица в околностите на Марцианопол и Одесос, Плиска и Велики Преслав. Втората глава: Столиците през епохата на Второто българско царство проучва Велико Търново, Видин, Карвуна, Калиакра, Никопол, а в последната трета глава: Самостоятелните и полусамостоятелните владетели в българските земи през XII-XIV в. Центрове на сепаратизма през епохата на Второто

българско царство са представени отцепниците от централната власт и техните столнини.

Българската държава преминава през множество периоди на развитие от основаването си до днес. Средновековието е време на военни конфликти, борба за преразпределение на територии и завоюване на нови земи. Редица градове са изпълнявали функцията на столични центрове и опора на българския народ през времената на прогрес, развитие и усъвършенстване. Ще завърша с думите на Алеко Константинов: „Опознай Родината, за да я обикнеш!“, затова е добре да не забравяме своята история, да се стремим да я съхраним и предадем на поколенията след нас.

Божидар Иванов Тодоров е роден в град Варна през 1995 г. Завършва основното си образование в ОУ „Христо Ботев“, с. Пчелник, общ. Долни Чифлик. Продължава в СОУ „Васил Левски“, Долни чифлик. През 2009г. става член на Детско-юношеско литературно общество „Камчийци“. Има множество публикации на стихотворения във вестници – „Литература и общество“ – гр. Варна, Общински месечен вестник „Долни Чифлик“, както и в книгите – „Камчийски глас“ – 2010, „Детски камчийски глас“ – 2011, „Признания“: сборник на Национален поетичен конкурс Мила Родино – гр. Долни чифлик – 2011. През 2013 г. е носител на Общинска награда „Долни чифлик“ – „Ученик на годината“ – гимназиален етап. През 2019 г. придобива ОКС бакалавър: „Педагогика на обучението по история и география“ в ШУ „Епископ Константин Преславски“ и същата година е носител на Наградата „Проф. д.и.н. Рашо Рашев“. През 2020 г. завършва магистърска програма „Краезнание“ в Шуменския университет, а на следващата година (15.08.2021 г.) печели I място в конкурса за СТИХОТВОРЕНИЕ ЗА МОРЕТО – I Фестивал на изкуствата „С ритъма на морето“ – к. к. Албена – гр. Варна. Понастоящем учител и поет.

Божидар Тодоров ползотворно и коректно стъпва върху достиженията на няколко поколения български учени и предлага на вниманието на читателя едно хомогенно, научно издържано и атрактивно обобщаващо изложение със собствен авторски стил. Не се съмнявам, че тази книга ще намери своята читателска аудитория. Най-вече сред учителите, студентите и учениците, но ще представлява интерес и за всички почитатели на българското средновековно минало.

доц. д-р Тодор Тодоров